Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Jaargang 52 | 2018 | Nr. 1

Mars et Historia

Mars et Historia is een veelzijdig militair-historisch tijdschrift waarin zowel militaria als historisch onderzoek aan bod komen en is een uitgave van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie. Mars et Historia verschijnt in de maanden maart, juni, september, december. Informatie voor het aanleveren van kopij of over het aanleveren van advertenties vindt u op onze website, www.marsethistoria.nl.

Redactieadres
E redactie@marsethistoria.nl of eindredactie@marsethistoria.nl

Redactie
Drs. Liesbeth Brama, hoofdredacteur
Drs. Ed Coumans, eindredacteur
Drs. Corstiaan Prince
Dr. Louis Ph. Sloos
Dr. Dirk Starink

Webredactie: Erwin Muilwijk

Logo: Lex Tempelman

Vormgeving en druk: MediaCenter, Rotterdam

ISSN 0928-5156

De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie, opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de geschiedenis, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen, en het ceremonieel van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

Bestuur
Drs. R. de Winter, voorzitter
H.A. Bresser, secretaris
Dr. W.L.M. Adriaansen, penningmeester
Mevr. drs. L. Brama
Drs. T. Broos
Ing. R. C. Kuenen
Dr. L. Ph. Sloos

Secretariaat
Nijverdalseweg 97, 7461 TC Rijssen, T 0548 52 23 42,
E info@marsethistoria.nl

Lidmaatschap
De jaarcontributie voor 2018 voor leden die geen machtiging tot inning hebben verstrekt, bedraagt € 39,50 (buitenland € 44,50). Leden die een machtiging tot inning hebben verstrekt, krijgen een korting van € 2,50. Voor meer informatie over het lidmaatschap en de vereniging, zie onze website, www.marsethistoria.nl.

Ledenadministratie
Dr. W.L.M. Adriaansen, T 076 541 20 54,
E w.adriaansen@planet.nl

Sociale media
Mars et Historia | Facebook
@MarsHistoria | Twitter

Inhoud

Van de voorzitter 1
Drs. Rolf de Winter

Redactioneel 2
Drs. Liesbeth Brama

De Slag bij Vlaardingen. Een krachtmeting tussen de graaf en de keizer in het jaar 1018 3
Dr. Kees Nieuwenhuijsen

Het gevecht bij Elandslaagte op 21 oktober 1899. Beeldvorming en werkelijkheid 9
Dr. Kees Schulten

Kunst en vliegwerk. Personeel en organisatie bij de twee vooroorlogse Indische militaire luchtvaartdiensten. Deel 1 18
Drs. Anne C. Tjepkema

De Amersfoortse sociëteiten en de militairen 26
Drs. Burchard Elias

'Hospíííííík!!!' De Geneeskundige Dienst op de Grebbeberg 31
Tom Dekker BA

Boekbespreking 39

Literatuursignaleringen 41

Verantwoording omslagfoto's en -illustraties

Voorkant
Tiende-eeuwse miniatuur van de grootouders van Dirk III, graaf Dirk II († 988) en gravin Hildegard († 990). Van Dirk III zelf zijn geen contemporaine afbeeldingen bekend.
Egmonds Evangelieboek, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.

Achterkant
De oorlog tussen Groot-Brittannië en de Boeren.
Wikimedia.

prijs los nr. € 10,-

Van de voorzitter

Kleurrijker dan ooit

Als trouw lezer van *Mars et Historia* moet u meteen in het oog springen dat er iets is veranderd aan het uiterlijk van dit tijdschrift. Niet alleen heeft de vormgeving een facelift gekregen, ook – en dat is een langgekoesterde wens – verschijnt het blad vanaf dit jaar geheel in full colour. Ik ga ervan uit dat ik namens alle leden spreek als ik de redactie van ons verenigingsorgaan een welgemeend compliment geef voor deze Grote Sprong Voorwaarts. Hoewel in de Volksrepubliek China de Grote Sprong Voorwaarts tussen 1958 en 1961, ironisch genoeg, resulteerde in een hongersnood met tientallen miljoenen doden, hoop en verwacht ik dat de sprong voorwaarts die *Mars et Historia* nu maakt, zal leiden tot een positiever effect: tientallen nieuwe leden. De nieuwe verschijningsvorm sluit nog beter aan op de kwalitatief hoogwaardige inhoud, waarop dit tijdschrift prat mag gaan.

Een kleine inventarisatie leert dat 2018 voor de militair-historisch geïnteresseerde medemens een boeiend jaar kan worden. Alleen al als kroonjaar verbindt 2018 zich aan enkele gedenkwaardige gebeurtenissen met een militaire dimensie. In mijn geboorteplaats wordt dit jaar uitvoerig stilgestaan bij de Slag bij Vlaardingen, een treffen dat op 29 juli 1018 de opstandige graaf Dirk III een klinkende overwinning bracht op een keizerlijk leger van Hendrik II (zie hiervoor ook het artikel van Kees Nieuwenhuijsen elders in nummer). Komende zomer gaan vele honderden in middeleeuwse outfit gehulde re-enactors elkaar bij Vlaardingen te lijf om de slag – deze keer weliswaar zonder echt bloedvergieten – te doen herleven. Ook in de stad zelf wordt de nodige aandacht geschonken aan de gebeurtenissen die de gemoederen een millennium eerder tot een kookpunt brachten.

Van Willem naar Wilhelm

Een sprong in de tijd van 550 jaar brengt ons in het jaar 1568, het jaar waarin de Nederlandse Opstand, beter bekend als de Tachtigjarige Oorlog, een aanvang nam. Het Nationaal Militair Museum opent op 25 april de tentoonstelling "Willem", waarin de persoon van Willem van Oranje centraal staat. De Vader des Vaderlands legde niet alleen de basis voor het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, maar speelde ook een markante rol in de Tachtigjarige Oorlog. De expositie schenkt onder meer aandacht aan de wijze waarop de strijd destijds werd gevoerd.

Met een volgende sprong in de tijd, nu slechts van 350 jaar, belanden we in het jaar 1918, het jaar waarin de Groote Oorlog werd beëindigd. Het einde van de Eerste Wereldoorlog zal zich in de loop van dit jaar ongetwijfeld ontwikkelen tot *trending topic*. De ondertekening van de wapenstilstand op 11 november 1918 om vijf uur in de ochtend in de luxe treinwagon in het Bos van Compiègne kan worden gerekend tot de iconische momenten uit de wereldgeschiedenis. Zes uur later, "the eleventh hour of the eleventh day of the eleventh month", zwegen de wapens en ging de 11e november de geschiedenis in als *jour de l'Armistice, Armistice Day* en Wapenstilstandsdag, nog immer een nationale feestdag in onder meer Frankrijk, België en Polen. In het Verenigd Koninkrijk, Canada en andere landen van het Britse Gemenebest heeft 11 november – ook bekend als *Remembrance Day* of *Poppy Day* – een belangrijke cultureel-maatschappelijke betekenis gekregen als de dag waarop de gevallenen van de Eerste Wereldoorlog en alle oorlogen en gewapende conflicten sindsdien worden herdacht. Dit 100e herdenkingsjaar zal dit op tal van plaatsen op een bijzondere wijze geschieden.

Hoewel Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal wist te blijven, zal de herdenking van het centennium 1918-2018 ook hier enig stof doen opwaaien. Zo is Museum Huis Doorn betrokken bij de organisatie van een handvol projecten over de betekenis en de gevolgen van *la Grande Guerre*. Op de rol staan achtereenvolgens een documentaireserie over oorlogsmonumenten in Nederland, een Living History WO1-evenement (met re-enactmentgroepen uit binnen- en buitenland), een beeldenexpositie "Oorlog en Vrede in Beeld", een symposium in het Vredespaleis en een publicatie over de Duitse keizer in Nederland.

Deze reis op zevenmijlslaarzen, springend door de tijd langs maliënkolder (1018), musket (1568) en mitrailleur (1918), leert dat 2018 een razend interessant militair-historisch jaar kan worden, zelfs zonder dat u daarvoor in sprookjes hoeft te geloven.

Drs. Rolf de Winter
Voorzitter

Redactioneel

Een nieuw jaar. Een frisse start. U hebt het ongetwijfeld gehoord tijdens onze laatste Algemene Ledenvergadering, maar onze vereniging kent een zekere maar gestage toename van het ledenaantal. Met deze groei kan eindelijk een lang gekoesterde wens van uw hoofdredacteur in vervulling gaan. Ons kwartaalblad *Mars et Historia* verschijnt vanaf nu volledig in kleur. Naast deze verandering heeft uw vertrouwde blad ook een nieuw jasje gekregen. Voortaan treft u bij de vaste rubrieken herkenbare leeslintjes met icoontjes aan. De voorzitter heeft een prachtige voorzittershamer gekregen en uw hoofdredacteur schrijft het 'Redactioneel' voortaan met een ganzenveer. Met deze herkenbare symbolen oogt ons blad wat vriendelijker en nodigt het uit tot lezen. Wij hopen dat u deze nieuwe jas van Mars kan waarderen!

En dan een vooruitblik op het nieuwe jaar. Want 2018 zal op militair-historisch gebied een boeiend en interessant jaar worden. Dit jaar is het 450 jaar geleden dat Nederlandse Opstand tegen het Spaanse bewind plaatsvond. Op 23 mei 1568 vond de Slag bij Heiligerlee plaats die de opmaat vormde voor de Tachtigjarige Oorlog. Het Nationaal Militair Museum in Soest treft voorbereidingen voor een grootse tentoonstelling die eind april zal openen. Verder is het op 29 juli 1.000 jaar geleden dat de Slag bij Vlaardingen plaatsvond. Verderop in dit nummer leest u meer hierover in een bijdrage van Kees Nieuwenhuijsen. Op die dag viel de Duitse keizer Hendrik II de burcht van graaf Dirk III in Vlaardingen aan. Er volgde een hevige strijd die uiteindelijk in het voordeel van Dirk zou uitpakken. Kees Nieuwenhuijsen neemt ons mee naar 29 juli 1018 en weet de slag met verve te schetsen.

Verder is daar het artikel van Kees Schulten over de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. In een boeiend stuk neemt Kees ons mee naar de nog onderbelichte strijd bij Elandslaagte op 21 oktober 1899. Vooral de geschiedschrijving en de beeldvorming achteraf neemt hij onder de loep. Waren de harde acties van de Britten tegen de Boeren wel gerechtvaardigd? En hoe zat het met de gedragingen van de Boeren? Kees Schulten toont aan dat de werkelijkheid en de beeldvorming vaak met elkaar in tegenspraak zijn.

Verder besteden we in dit nummer aandacht aan de personele invulling en organisatie van de Luchtvaartafdeling van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (LA-KNIL) en de Marineluchtvaartdienst (MLD). In een gedegen artikel dat in twee opeenvolgende delen wordt gepubliceerd, neemt Anne Tjepkema ons mee naar het voormalige Nederlands-Indië.

In een mooi geschreven petite histoire schetst Burchard Elias een beeld van het Amersfoort van de negentiende eeuw. Het leven in Amersfoort als garnizoensplaats komt aan bod en Elias onderzoekt welke invloed de aldaar gelegerde militairen hebben gehad op de ontwikkeling van het burgerlijke leven. Welk vertier was er te beleven in Amersfoort en hoe kreeg dat zijn vorm? Leest u het artikel, ik kan het u aanbevelen.

Verder hebben we in dit nummer ook aandacht voor de wat recentere geschiedenis van de twintigste eeuw. Tom Dekker schenkt in zijn artikel aandacht aan de gevechten in de meidagen van 1940, en dan met name de strijd om de Grebbeberg. In zijn bijdrage onderzoekt hij de rol en het functioneren van de Geneeskundige Dienst van het Nederlandse leger. Een interessant en leeswaardig stuk. Tot slot heeft Gijs Rommelse een boeiende recensie geschreven over het jongste boek van Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse Opstand (1748-1815)*. Al met al dus weer een divers nummer. Ik wens u veel leesplezier toe!

Drs. Liesbeth Brama
Hoofdredacteur

De Slag bij Vlaardingen

Een krachtmeting tussen de graaf en de keizer in het jaar 1018

Dr. Kees Nieuwenhuijsen

1.000 jaar geleden, op 29 juli 1018, viel een groot leger van de Duitse keizer Hendrik II de burcht van graaf Dirk III in Vlaardingen aan. Aan de Merwede werd een bloedige strijd uitgevochten die, tegen alle verwachtingen in, eindigde met een overwinning voor de graaf.

Het graafschap West-Frisia

Dirk III was een telg uit het roemruchte geslacht der Gerulfingen. Zij zwaaiden als graven de scepter over de kuststrook van Texel tot Schouwen. Het noorden en westen van Nederland, inclusief de huidige provincie Utrecht, werd in de middeleeuwen aangeduid als Frisia, en het graafschap van de Gerulfingen heette West-Frisia. De naam Holland kwam pas tegen het jaar 1100 in zwang. West-Frisia moet niet verward worden met de streek rond Medemblik en Hoorn, die tegenwoordig West-Friesland heet. Het middeleeuwse graafschap lag in het bisdom Utrecht en maakte deel uit van het Oost-Frankische (of Duitse) Keizerrijk.
In de negende eeuw hadden de Frankische vorsten in Frisia hertogen (militaire opperbevelhebbers) aangesteld, om het rijk te beschermen tegen Vikingaanvallen. De laatste van hen heette Godfried en was nota bene zelf een Deense krijgsheer. De Franken moeten gedacht hebben dat je Vikingen het beste kunt bestrijden met Vikingen. Deze hertog Godfried wilde op een zeker moment meer macht en werd daarom in het jaar 885 in opdracht van keizer Karel de Dikke vermoord. Daarop kreeg een edelman genaamd Gerulf, vermoedelijk afkomstig uit Noord-Frisia, de grafelijke macht in West-Frisia. Hij werd de stamvader der Gerulfingen en Dirk III was zijn achter-achterkleinzoon.
Gerulfs nazaten hadden aanvankelijk een uitstekende verstandhouding met het centrale Duitse gezag. De koningen en keizers schonken land en privileges aan de graven en keizer Otto II was in 980 zelfs persoonlijk aanwezig bij het huwelijk van Arnulf, de zoon van graaf Dirk II, met Liutgarde van Luxemburg. Uit dat huwelijk werd Dirk III geboren. Liutgardes zuster Cunigunde trouwde later met hertog Hendrik van Beieren, die in 1002 koning van het Duitse Rijk werd en in 1014 tot keizer werd gekroond. Dirk III was dus een neef van de keizer. Die familieband kwam goed van pas omdat de bewoners van West-Frisia Dirks gezag als graaf niet accepteerden. Dat was ook al het geval onder zijn vader, graaf Arnulf, die in 993 in een veldslag tegen de Friezen sneuvelde. Dirk III, toen nog geen twaalf jaar oud, moest zijn vader opvolgen, maar hij kreeg net zo min grip op de bevolking. Moeder Liutgarde riep in 1005 de hulp in van haar zwager, koning Hendrik. Die voer met een oorlogsvloot naar het westen en onderwierp de opstandige Friezen. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan is niet duidelijk, want de middeleeuwse berichtgeving is uiterst summier. Sindsdien kon graaf Dirk III wel zijn gezag uitoefenen en heeft hij de bevolking zelfs verplicht om belasting te betalen. Vlaardingen werd een grafelijk hoofdkwartier met een militaire burcht, gelegen aan de rivier de Merwede (tegenwoordig de Nieuwe Maas). Vanuit die burcht nam Dirk de ontginning van het veenmoeras ter hand en gaf hij, als landheer, percelen uit aan de boeren. De economie trok aan en de bevolking

De kroning van Hendrik II en Cunigunde door Christus, met de apostelen Paulus en Petrus.
Perikopenbuch van Hendrik II, circa 1010.
Bamberg, Bayerische Staatsbibliothek.

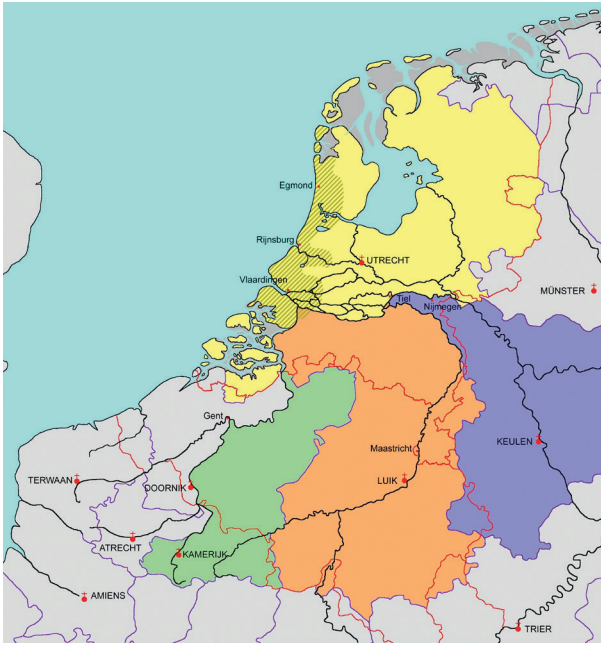

Het keizerlijke leger werd samengesteld met manschappen uit de bisdommen Utrecht, Kamerijk, Luik en Keulen. Gearceerd: het graafschap West-Frisia ten tijde van Dirk III. Rood: moderne staatsgrenzen.
Kees Nieuwenhuijsen.

groeide. Er kwamen zelfs immigranten met hun gezinnen vanuit de Britse eilanden, Noorwegen en Normandië naar Vlaardingen om hier een bestaan op te bouwen.[1]
In de jaren tussen 1005 en 1018 is de goede relatie tussen graaf Dirk III en keizer Hendrik II compleet omgeslagen. Dit had twee oorzaken. Ten eerste bezette Dirk in de omgeving van Vlaardingen landerijen en ook kerken die aan het bisdom Utrecht en aan andere bisdommen en abdijen behoorden. Ten tweede hield hij vanuit zijn burcht handelaren aan, die over de Merwede heen en weer voeren tussen de havenstad Tiel en Engeland, en eiste van hen geld en goederen.

De hofdag in Nijmegen

Adelbold, de bisschop van Utrecht, en de Tielse handelaren kregen met Pasen in 1018 de gelegenheid om zich hierover te beklagen bij hun hoogste baas, keizer Hendrik II. Deze was op dat moment in Nijmegen voor een hofdag, een vergadering waar alle hoogwaardigheidsbekleders uit de omgeving naartoe kwamen om zaken te regelen en recht te laten spreken. Dirk III was zelf ook aanwezig. Hendrik hoorde de klachten aan en koos partij vóór de klagers en tégen zijn neef. Hij droeg Dirk op om de bezette gebieden langs de Merwede te ontruimen en om de schippers met rust te laten. Dirk weigerde. Daarop gaf de keizer het bevel om een leger naar Vlaardingen te sturen om Dirks burcht in te nemen en om het land terug te vorderen.
Dirk III hoorde dit oordeel aan en vroeg permissie om de vergadering te verlaten. Dat werd hem vergund. Het is opmerkelijk dat Hendrik hem niet direct liet arresteren, want dan zou het probleem zonder militair ingrijpen zijn opgelost. Kennelijk gold er een soort van erecode of had Dirk vooraf afspraken gemaakt, maar in elk geval mocht hij ongehinderd uit Nijmegen vertrekken.
Keizer Hendrik wees Godfried, de hertog van Neder-Lotharingen, aan als opperbevelhebber. Zelf zou de keizer niet meegaan want hij had andere beslommeringen aan zijn hoofd, aan de oostgrens van zijn rijk. Godfried was een ervaren militair die al diverse overwinningen op zijn naam had staan. In zijn functie, een soort regionaal minister van defensie, was hij bevoegd om de bisschoppen en graven in zijn hertogdom te verplichten om troepen te leveren. De manschappen kwamen in de eerste plaats uit het bisdom Utrecht, dat immers de belangrijkste benadeelde was in deze kwestie. Ook de bisschoppen van Keulen, Luik en Kamerijk leverden hun aandeel.

Geschreven bronnen

Over de voorbereiding van de expeditie en het verloop van de slag zijn we vrij goed geïnformeerd dankzij de kroniek van Alpertus van Metz. Hij was een monnik, afkomstig uit Noord-Frankrijk, die enkele jaren in Tiel, Utrecht en Amersfoort heeft vertoefd. In 1021-1024 schreef hij *De gebeurtenissen van deze tijd*, een relaas over politieke en militaire verwikkelingen in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Daarin komt een verslag van de Slag bij Vlaardingen voor dat, voor middeleeuwse begrippen, zeer uitgebreid en gedetailleerd is. Middeleeuwse auteurs waren altijd geestelijken die graag met veel omhaal uitweidden over morele zaken maar minder aandacht hadden voor militaire bijzonderheden. Wanneer ze vertellen over gewapende conflicten dan vernemen we wel dat de verliezers hun lot vooral aan hun eigen zondige levenswandel te danken hadden, maar komen we niet te weten wat er nu exact op het slagveld gebeurde. Alpertus was een uitzonde-

[1] K. Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland 900-1100* (Utrecht 2016). De immigratie is aangetoond met isotopenonderzoek aan de tanden en botten gevonden in een elfde-eeuwse begraafplaats in het centrum van Vlaardingen; R. van de Locht & H. Kars, *Stabiele stikstof en koolstof isotopen als indicatie voor paleodieet in Middeleeuws Vlaardingen*, IGBA Rapport 2008-04, 2008.

ring. Zijn verslag is niet alleen uitgebreid maar ook betrouwbaar omdat hij midden in het bisdom Utrecht woonde en daar, als tijdgenoot, de informatie uit de eerste hand had. Zijn werk is belangrijk en informatief, maar helaas leverde ook hij geen concrete aantallen of plattegronden bij zijn tekst. Er moet dus nog wel een en ander worden geïnterpreteerd en aangenomen om tot een reconstructie van de gebeurtenissen te komen. [2]

Gelukkig beschikken we over nog twee andere bronnen, eveneens van tijdgenoten, die aanvullende informatie geven. Bisschop Thietmar van Merseburg schreef een uitgebreide kroniek over het Duitse keizerrijk. Hij behoorde tot de inner circle van keizer Hendrik II, dus hij was goed geïnformeerd. De Slag bij Vlaardingen was een van de laatste onderwerpen die Thietmar beschreef, want hij overleed op 1 december 1018. De *Bisschopskroniek van Kamerijk*, van een onbekende auteur, is in 1024-1025 opgesteld vanuit de optiek van het bisdom dat ook troepen leverde voor het keizerlijke leger. Deze twee bronnen zijn weliswaar niet zo uitgebreid als Alpertus, maar ze geven wel enkele interessante extra gegevens.[3]

Uit deze bronnen weten we dat de voorbereiding van de aanval vier maanden in beslag nam. Hertog Godfried riep zijn mannen op om te verzamelen in Tiel. Er lag daar een ringwalburg die mogelijk als kazerne heeft gediend. Bisschop Adelbold van Utrecht en zijn collega Balderik van Luik kwamen persoonlijk mee.

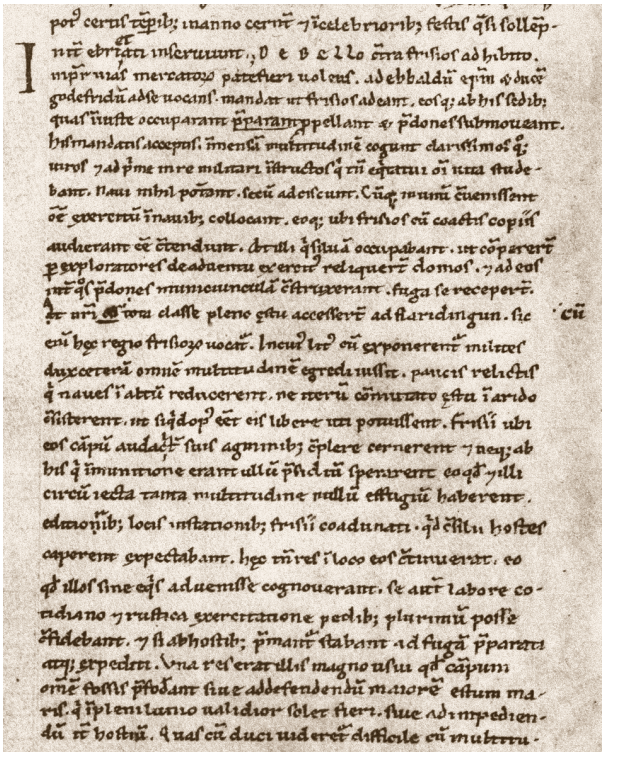

Een fragment van de kroniek van Alpertus van Metz, met de beschrijving van de strijd *ad flaridingun*, te Vlaardingen. Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek.

De grootte van de legers

Dirk wist dat de aanval eraan zat te komen. Hij zal ongetwijfeld over een eigen militair garnizoen hebben beschikt, en daarnaast kon hij een beroep doen op de boerenbevolking van Vlaardingen en omgeving. Als onderdanen van de graaf waren zij verplicht herendiensten te leveren zoals het onderhoudswerk aan de burcht en ook militaire dienst.

De omvang van de twee legers is niet met zekerheid vast te stellen. Volgens Alpertus was het aanvalsleger "immens", maar hij noemt geen aantallen. De *Bisschopskroniek van Kamerijk* zegt dat er 20.000 keizerlijke strijders tegenover slechts 1.000 Friezen stonden. Deze aantallen zijn echter ontleend aan een Bijbeltekst (Deuteronomium 32:30) en moeten daarom niet letterlijk worden genomen. Bij Thietmar verloor hertog Godfried meer dan drie legioenen. Er bestaan verschillende definities van wat een legioen is, maar het is aannemelijk dat Thietmar hiermee een eenheid van ongeveer 1.000 man bedoelde. [4] Het aanvalsleger zou dan minimaal 3.000 man sterk zijn geweest. Dat aantal komt goed overeen met de opgaven die van andere grote veldslagen in Europa uit de tiende en elfde eeuw bekend zijn, en die variëren van 1.700 tot 8.000. [5]

Hierbij moeten we echter wel een paar kanttekeningen plaatsen. Ten eerste hielden sommige middeleeuwse auteurs wel van overdrijven. Verder lagen in twee eerdere veldslagen waar hertog Godfried bij betrokken was geweest de aantallen beduidend lager. In de Slag bij Florennes (1015) sneuvelden ongeveer 400 man, en in een gevecht met graaf Gerard van de Elzas (in 1017)

[2] Alpertus van Metz, *De diversitate temporum*, in: H. van Rij (ed. en vert.), *Gebeurtenissen van deze tijd. Alpertus Mettensis/Alpertus van Metz* (Hilversum 1980); en in: H. van Rij (vert.), *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd. Een fragment over bisschop Diederik I van Metz. De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel* (Hilversum 1999) 46-80.

[3] *Thietmarus Chronicon*, Monumenta Germaniae Historiae (MGH) SRG NS 9, m.n. 524-529; *Gesta ep. Cameracensium*, MGH SS VII, 393-525, m.n. 471. Zie K. Nieuwenhuijsen & T. de Ridder 2012, *Ad Flaridigun. Vlaardingen in de elfde eeuw* (Hilversum 2012), voor de teksten in het Latijn en het Nederlands.

[4] W. van Bentum, 'Onuitsprekelijke rampspoed', *Terra Nigra* 166 (Vlaardingen 2006) 7-18.

[5] K. Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia* (Utrecht 2016) 104-105.

Reconstructie van de nederzetting Vlaardingen en de waterlopen rond het jaar 1018, met de route die het keizerlijke leger vermoedelijk heeft afgelegd. De Merwede was destijds aanmerkelijk breder dan de huidige Nieuwe Maas.
Kees Nieuwenhuijsen.

doodde Godfried 300 vijandelijke strijders terwijl hij zelf maar 30 man verloor.[6] Dat duidt op legers van maximaal 1.000 man. Ten slotte moeten we bedenken dat het graafschap West-Frisia geen militaire grootmacht was. In de nederzetting Vlaardingen en directe omgeving woonden destijds misschien 200 mensen,[7] waaruit de graaf hooguit 50 weerbare mannen kon rekruteren. Met de gehele Merwede-regio erbij kunnen het er enkele honderden zijn geweest, maar een aantal van 1.000 is onwaarschijnlijk. Het lijkt overdreven dat de keizer daar meer dan 3.000 soldaten op af zou sturen: een strijdmacht van 1.000 man zou voldoende moeten zijn om de vijand af te straffen. Dit blijft echter niet meer dan een schatting.

De Vlaardingers waren in elk geval numeriek in de minderheid. Ze hadden wel een eigenbelang te verdedigen en dat maakte hen uiterst gemotiveerd. De aanval richtte zich in eerste instantie op de graaf, maar in Nijmegen was ook opdracht gegeven om de woningen op het illegaal bezette land te ontruimen en zelfs om ze in brand te steken. Dat waren de huizen die de veenboeren zelf hadden gebouwd, op het land dat de graaf aan hen had verstrekt, en daar wilden ze wel voor vechten. De keizerlijke strijders hadden niet zo'n persoonlijke drijfveer. In de levensbeschrijving van bisschop Balderik van Luik is te lezen dat hij zijn soldaten eigenlijk helemaal niet naar het verre Vlaardingen wilde sturen, maar dat hij dat pas deed na zwaar aandringen van hertog Godfried.[8] Wanneer de schatting van 1.000 soldaten correct is, dan moet de oorlogsvloot uit ongeveer 25 schepen hebben bestaan.[9] Vanuit Tiel was het 100 kilometer varen, over de Waal en de Merwede, naar Vlaardingen. Al na 10 kilometer werd er gestopt bij Heerewaarden om bisschop Balderik van boord te laten gaan. Hij was onwel geworden en kon de verdere reis niet meemaken. Zonder hem voeren de schepen verder.

Het verloop van de strijd

Dirk III had verkenners uitgezet die hem waarschuwden zodra ze de aanvallers zagen naderen. In het vlakke landschap was het natuurlijk niet mogelijk dat zo'n grote vloot onopgemerkt bleef. De graaf verschanste zich met zijn getrouwen in zijn burcht. Het type burcht dat in de tiende en elfde eeuw in het kustgebied gebruikelijk was, was de ringwalburg, een min of meer cirkelvormig terrein met op de rand een aarden wal, bezet met palissaden, en omringd door een gracht. Er zijn geen directe sporen van die burcht gevonden maar archeologisch grondonderzoek heeft wel aangetoond dat er in het centrum van Vlaardingen twee waterlopen waren, ten noorden en ten zuiden van de huidige Markt, die aan de oostelijke zijde uitkwamen op de kreek de Vlaarding. Wellicht lag er aan de westelijke kant ook nog een gracht. Binnen die natuurlijke of gegraven omgrachting lag een (schier)eiland van circa 70 bij 120 meter. Vanuit deze locatie kon men de rivier de Merwede, de Vlaarding en het omliggende veen overzien. Het was dus een uitstekende strategische positie en daarom nemen we aan dat Dirks burcht hier heeft gelegen.
Het ligt voor de hand dat de toegang aan de westelijke zijde heeft gelegen. Als daar een smalle gracht stroom-

[6] K. Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia* (Utrecht 2016) 105.

[7] T. de Ridder, 'Archeologisch onderzoek', in: K. Nieuwenhuijsen (red.), *De Slag bij Vlaardingen 1018*, in druk (Utrecht 2018).

[8] *Vita Balderici*, MGH SS IV, 735.

[9] L. van der Tuuk, 'De Slag bij Vlaardingen vanuit scheepvaartperspectief 1. Handelsverkeer rond het jaar 1018', in: K. Nieuwenhuijsen (red.), *De Slag bij Vlaardingen 1018*, in druk (Utrecht 2018).

Een fragment van het *Tapijt van Bayeux*, een geborduurd beeldverhaal van de Slag bij Hastings (1066), met de wapens en uitrustingsstukken die op een elfde-eeuws slagveld werden gebruikt.
Bayeux Museum.

de, dan zal er een brug of dam zijn geweest. In het midden van de burcht lag de kerk. Die Vlaardingse Grote Kerk ligt daar nu nog steeds, op precies dezelfde plek, maar destijds was het een bescheiden houten of wellicht tufstenen zaaltje. Zuidoostelijk van de kerk hebben archeologen een partij hout aangetroffen, mogelijk de resten van een kade of van een uitkijktoren. Binnen de burcht zullen ook woningen en stallen hebben gestaan. De eigenlijke nederzetting lag ten noorden van de burcht, op de westelijke oever van de Vlaarding. Alpertus zegt dat de bewoners zich, toen ze de vijand naderden, opstelden "op hoger gelegen plaatsen". Vermoedelijk doelde hij hiermee op het onontgonnen veen ten westen van de burcht en de nederzetting.
Het water ten noorden van de burcht was wel 30 meter breed en diende mogelijk als haven. Voor de aanvalsvloot was er echter onvoldoende ruimte en bovendien zouden de soldaten hier bij het ontschepen, direct onder de burcht, een gemakkelijke prooi voor boogschutters en speerwerpers zijn geweest. Hertog Godfried meerde daarom af aan de oever van de Merwede, op veilige afstand. Het was hoog tij. Nadat de strijders van boord waren voeren de schepen terug naar het midden van de rivier omdat ze anders bij laag tij op het droge zouden komen te liggen, en dan konden ze in geval van nood niet onmiddellijk wegvaren.
Vanaf de oever moest het leger nog ongeveer 500 meter te voet afleggen naar de burcht. De keizerlijke strijders waren gewend om te paard te vechten, maar nu hadden ze hun paarden in Tiel achtergelaten omdat ze wisten dat die op de drassige Vlaardingse ondergrond niet goed uit de voeten zouden kunnen. De opmars naar de burcht werd gestuit door de sloten die de Vlaardingers hadden gegraven. Daarom besloot Godfried een eind terug te keren en een omtrekkende beweging te maken. Alpertus zegt niet welke route er werd gevolgd, maar dit kan alleen maar een boog langs de westelijke zijde zijn geweest, want in het oosten stroomde de Vlaarding. Naar het westen, dieper het veen in, werden de sloten en kreken smaller een eenvoudiger over te steken. Waarschijnlijk was de burcht vanuit het westen het best te benaderen.

Een verrassingsaanval en paniek

Tijdens die manoeuvre werd de voorhoede van het leger plotseling aangevallen door strijders van de graaf die zich tussen de struiken en de bomen hadden verstopt. Dirk III had kennelijk geanticipeerd op Godfrieds besluit en had een hinderlaag gelegd. Mogelijk gebeurde de verrassingsaanval juist tijdens het oversteken van een waterstroom, want op dat moment was de tegenstander kwetsbaar. In de voorhoede bevonden zich de vaandeldragers en ook aanvoerder Godfried. Er ontspon zich een gevecht.
De achterhoede van het keizerlijke leger had ondertussen geen goed zicht op de gebeurtenissen in de frontlinie. Er verspreidde zich het gerucht dat hertog Godfried op de vlucht was geslagen, en iemand riep dat iedereen moest rennen voor zijn leven. Hierop brak een enorme paniek uit. De keizerlijke soldaten, die toch zo ervaren waren op het slagveld, stormden in wanorde terug naar de Merwede, en probeerden hun schepen te bereiken. Omdat die inmiddels in het midden van de rivier lagen, moesten ze in hun zware maliënkolders door het water waden en zwemmen.
Graaf Dirk III en zijn getrouwen zaten ondertussen nog hoog en droog in hun burcht, van waaruit ze het spektakel aanschouwden. Ze gebaarden en riepen naar de Friezen op de 'hoger gelegen plaatsen' dat die de ach-

tervolging in moesten zetten. Dat deden dezen ook, bewapend met werpspiezen en zwaarden. De vluchters werden op de oever afgeslacht of verdronken in de rivier. Degenen die een schip wisten te bereiken klampten zich er met z'n allen aan vast waardoor het vaartuig kapseisde. Het was een dramatisch bloedbad.
Godfried was ondertussen helemaal niet gevlucht. Hij weerde zich kranig, maar de Friezen hadden hem ingesloten en ook voor hem zag het er hopeloos uit. Dirk zag dit en realiseerde zich dat de hertog levend meer waard was dan dood. Hij reed te paard vanuit zijn burcht het slagveld op en ontzette Godfried uit diens benarde positie. Die gaf zich over en daarmee was de slag afgelopen. De overwinning van Dirk III en de Vlaardingers was compleet. Alsof de rampspoed nog niet groot genoeg was, kwam ook nog het bericht dat bisschop Balderik, die in Heerewaarden van boord was gegaan, nog diezelfde dag was overleden. Bisschop Adelbold kwam er zonder kleerscheuren vanaf, want hij had als een van de eersten de benen genomen en was, terwijl zijn krijgsmakkers sneuvelden, terug naar Utrecht gevaren.
Alpertus, die bepaald niet objectief was, beschrijft hoe de barbaarse Friezen naderhand de kleren van de gesneuvelden uittrokken en hoe ze de lijken in de rivier gooiden. De wilde dieren toonden meer respect, want zij lieten de lichamen onaangetast.

De afwikkeling

Graaf Dirk voerde hertog Godfried mee naar zijn burcht en eiste dat hij voor hem een goed woordje zou doen bij de bisschop en de keizer, en dat er geen wraak zou worden genomen voor alle omgebrachte strijders. Dirk had een goede onderhandelingspositie want de Noordzee werd in die jaren weer onveilig gemaakt door Deense piraten. De graaf van West-Frisia moest hen buiten de deur houden, en kon dus eigenlijk niet gemist worden. Godfried stemde in met Dirks wensen en mocht al spoedig weer gaan. Voor de zekerheid moest hij wel een aantal van zijn mannen als gijzelaars in Vlaardingen achterlaten.
Wat de twee heren verder exact met elkaar hebben afgesproken is niet bekend, maar we weten wel dat er na 1018 lange tijd geen militaire confrontaties meer zijn geweest tussen de keizer en de graaf. Kennelijk mocht Dirk de bezette grond houden en konden de Vlaardingse boeren in hun huizen blijven wonen en op het land blijven werken, en misschien zijn de tolheffingen ook doorgegaan. Dankzij deze regeling kon de groeiende economie verder opbloeien, onder aansturing van graaf Dirk III. Hij en zijn opvolgers namen, onafhankelijk van de bisschop van Utrecht, de organisatie van de verdere veenontginningen ter hand. Er vestigden zich meer en meer boeren in het veen achter de duinen.
Na het jaar 1018 is het, onder de opvolgers van Dirk III, nog wel een paar keer erg spannend geweest in West-Frisia. Dirks zonen Dirk IV en Floris I vielen allebei door het zwaard, in respectievelijk 1049 en 1061. De jonge Dirk V werd vervolgens door bisschop Willem van Utrecht met de hulp van Godfried (alweer een Godfried) met de Bult, hertog van Neder-Lotharingen, uit zijn graafschap verjaagd. Het leek even of het gedaan was met de heerschappij van de Gerulfingen, maar Dirk V sloeg terug, samen met zijn stiefvader, graaf Robert van Vlaanderen. In het jaar 1076 lieten zij Godfried met de Bult vermoorden (de beruchte Vlaardingse toiletmoord) en later dat jaar versloegen ze de bisschop in de Slag bij IJsselmonde. De Gerulfingen heroverden zo de macht. [10] Hun graafschap West-Frisia werd vanaf 1100 Holland genoemd en het ontwikkelde zich in de middeleeuwen verder. De relatie met het Duitse Rijk en het bisdom kwam in rustiger vaarwater en er zouden zelfs Hollandse gravenzonen bisschop van Utrecht worden. Holland werd de welvarende regio die het nu nog steeds is. In die ontwikkeling van het graafschap was de Slag bij Vlaardingen in 1018 een cruciale gebeurtenis.

In 2018 vieren de Vlaardingers het 1000-jarig jubileum van hun veldslag met diverse historische, culturele en feestelijke evenementen. Museum Vlaardingen richt een tentoonstelling in over het leven in de elfde eeuw. Op 9 en 10 juni wordt de slag nagespeeld door enkele honderden re-enactors en een week later is er een Historisch Stadsspektakel in de binnenstad. Op 15 en 16 november is Vlaardingen gastheer voor de Reuvensdagen, het jaarlijkse nationale archeologencongres. Meer activiteiten zijn te vinden op de website www.vlaardingen1018.nl.

In mei 2018 verschijnt bij uitgeverij Omniboek *De Slag bij Vlaardingen 1018*, een bundel met artikelen van diverse auteurs, onder redactie van Kees Nieuwenhuijsen. Het boek gaat in op de politieke achtergronden en het verloop van de strijd, en beschrijft ook het dagelijks leven in de vroege middeleeuwen: van handel en economie, scheepvaart, landschap en veenontginningen, tot mode, voedsel en religieus leven. Daarnaast is er aandacht voor de beeldvorming van de veldslag in recente tijden. Dit artikel in *Mars et Historia* is gebaseerd op enkele hoofdstukken uit de bundel.

[10] K. Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia* (Utrecht 2016).

Het gevecht bij Elandslaagte op 21 oktober 1899

Beeldvorming en werkelijkheid

Dr. Kees Schulten

Optocht van een Hollands legerkorps in een straat in Pretoria, 1899-1900.
Rijksmuseum, Amsterdam.

In de Boerenoorlog (1899-1902) bestreden de republieken Transvaal en Oranje-Vrijstaat Groot-Brittannië met als inzet het behoud van hun onafhankelijkheid. Deze republieken lagen binnen de invloedsfeer van Groot-Brittannië dat heer en meester was in de toenmalige Kaapkolonie, Natal, het protectoraat Bechualaland (het huidige Botswana) en Rhodesië (het huidige Zimbabwe). Voor de Britse regering was dit een ongewenste situatie. Transvaal was een probleem apart geworden. Door de goudvondsten in 1886 waren veel buitenlanders naar die republiek gekomen. Zij waren direct of indirect bij de goudwinning betrokken.

De immigranten van Britse oorsprong vormden verreweg de grootste groep. Zij werden aangeduid als Uitlanders. Deze hadden niet dezelfde rechten als de "echte" Afrikaanders, dat wil zeggen de Boeren. Dit riep grote spanningen op. Een uitbarsting van geweld was de Jameson Raid eind 1895 (29 december 1895-2 januari 1896). Cecil Rhodes, gouverneur van de Kaapkolonie, was nauw betrokken bij de poging om in Transvaal een opstand te ontketenen tegen het gezag van Paul Kruger, president van de republiek Transvaal. Dr. Leander Starr Jameson, een vriend van Rhodes, viel met een legertje Transvaal binnen vanuit Bechualaland. Hij rukte op

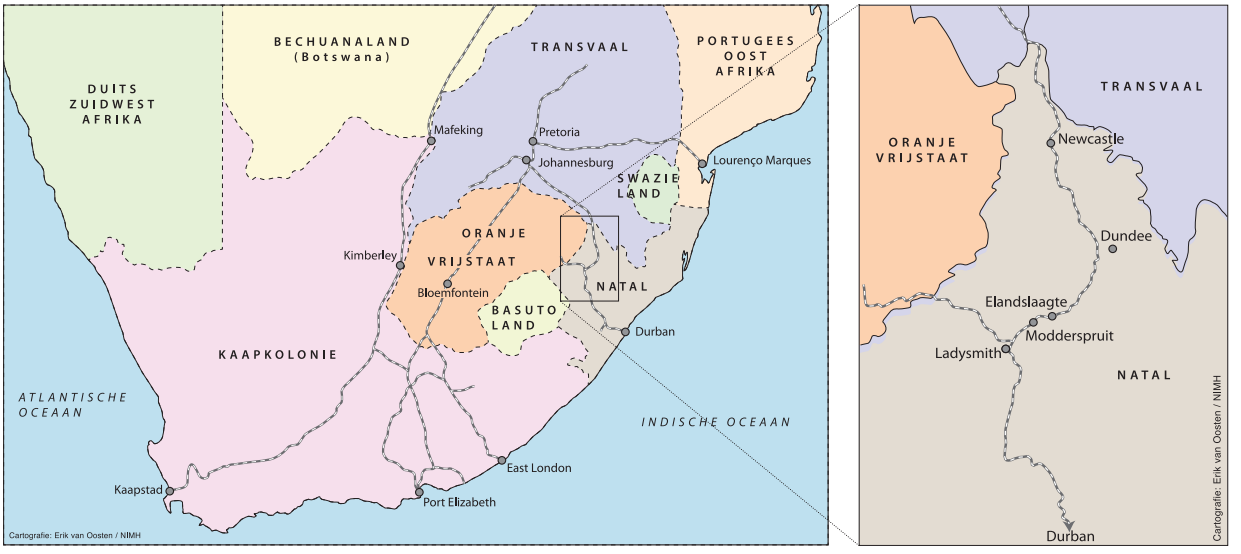

naar Johannesburg, een stad die ontstaan was bij de Rand, het gebied van de goudvondsten. Uitlanders in die stad zouden naar de wapens grijpen en de macht overnemen van de Transvaalse regering. Deze couppoging werd verijdeld. Onderhandelingen tussen de Britse regering en die van Transvaal om aan de Uitlanders meer rechten te geven mislukten. Transvaal begon zich te bewapenen en sloot een verdedigingsverdrag met Oranje-Vrijstaat.

Toen in 1899 de spanning tot een climax opliep, besloot Paul Kruger de Uitlanders, en met name diegenen van Britse origine, het land uit te zetten. Velen van hen uit Johannesburg vonden een veilig heenkomen in Natal dat dankzij een spoorlijn makkelijk bereikbaar was.

De bom barstte op 11 oktober 1899. Wat was er gebeurd? Via de internationale telegraafverbinding had Paul Kruger, gesteund door Marthinus Steyn, president van Oranje-Vrijstaat, de Britse regering voor het blok gezet. En wel met een ultimatum dat even absurd als onuitvoerbaar was. Van Londen werd namelijk geëist dat het de Britse troepen die in Natal langs de grens met Transvaal lagen, terug zou trekken en dat versterkingen die op zee naar Afrika op weg waren rechtsomkeert zouden maken. Was er op 11 oktober geen positief antwoord op dit ultimatum, dan beschouwde Transvaal dit als een Britse oorlogverklaring! Zoals iedereen verwachtte, reageerde Londen niet. Het was oorlog tussen twee kleine republieken enerzijds en het machtige Britse imperium anderzijds. De wereld keek met grote belangstelling toe. Voor oorlogscorrespondenten braken gouden tijden aan. Regeringen, waaronder die van Nederland, stelden zich liever neutraal op, want zij hadden geen belang bij problemen met het Britse imperium. Maar in veel landen sympathiseerde de bevolking met de heldhaftige Boeren.

Het Britse leger en de Boerenkommando's

Het eerste gewapende treffen vond plaats in het grensgebied tussen Transvaal en de Britse kolonie Natal. In deze kolonie lag een Britse troepenmacht van 18.000 man onder bevel van generaal George Stewart White. Deze hield rekening met een inval door de Boeren in Natal. Daarom had hij troepen met een sterkte van 4.000 man opgesteld bij het mijnstadje Dundee. De steenkoolwinning bij Dundee was van groot belang met het oog op het gebruik ervan door de stoomlocomotieven en door de stoomschepen die In Durban kolen kwamen bunkeren.[1] Het gros van zijn troepen lag in Ladysmith waar White zijn hoofdkwartier had gevestigd. Bovendien was de verwachting dat de Britse troepen op korte termijn versterkt zouden worden. De Transvaalse kommandant-generaal (opperbevelhebber) Piet Joubert, bijgenaamd Slim Piet, kon beschikken over 17.422 man. Het hoofdbestanddeel van zijn leger waren de Kommando's[2] van oproepplichtigen. Een Kommando was een eenheid met een sterkte die varieerde van 300 tot 3.000 man. Zij moesten zich altijd gereed houden om bij oorlogsgevaar gemobiliseerd te kunnen worden. Verwacht werd dat ieder lid van een Kommando zelf zou zorgen voor een geweer en een paard, maar in de praktijk was dat niet altijd het geval. In 1899 waren voldoende Mausers beschikbaar gekomen, zodat de Boeren hun

[1] Gerald Sharp, *The Siege of Ladysmith* (Londen 1976) 16.

[2] Kommando is hier de naam van een eenheid en niet die van een elitesoldaat. Daarom gebruik ik de Zuid-Afrikaanse schrijfwijze met een k en niet met een c.

Twee soldaten onder een ossenvel bij Ladysmith, 1899-1900.
Rijkmuseum, Amsterdam.

De twee Nordenfeldt-kanonnen, waarover Kock de beschikking had.
Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH).

verouderde wapens konden omruilen voor de modernste geweren.
Toen de oorlog dreigde, vormden inwoners van de republieken met een buitenlandse achtergrond korpsen van vrijwilligers. Hun totale aantal lag tussen de 2.000 en 3.000 man. Dat waren onder meer het Duitse korps en het Hollanderkorps. Het Hollanderkorps bestond uit twee groepen, het ene uit de garnizoensdienst (sterkte 450 man) en het andere uit de velddienst (sterkte 130 man). Van deze laatste groep werden circa 100 man ingezet bij Elandslaagte.[3] De Hollanders waren ongetwijfeld zeer gemotiveerd, maar hun gevechtsvaardigheid schoot te kort. Velen waren de rijkunst niet voldoende meester en hun schietvaardigheid liet te wensen over.[4]
Kennelijk was bij het Johannesburgkommando en het Duitse korps ook niet alles op orde. In het blad *Onze Toekomst* (Holland Weekly Press) schreef een Hollandse oud-strijder op 03-01-1940: 'Tot nu toe is het duister gebleven, waarom juist dit commando werd gezonden, aangezien niet alleen onze landgenooten, doch ook de Johannesburgers en Duitschers voor een groot gedeelte moeite hadden boven op een in beweging zijnd paard te blijven.'

Het krijgsplan van Slim Piet

Nadat op 11 oktober de oorlog officieel was uitgebroken, concentreerde Joubert zijn leger bij de grens met Natal. Zijn belangrijkste opgave was het gewapenderhand verhinderen van een inval in Transvaal door de Britten. Er werd op gehoopt dat de Boeren in de Kaapkolonie en in Natal voor hun stamverwanten zouden kiezen. Ook rekenden de Boeren op steun van Europese mogendheden die zich zorgen maakten over het Britse imperialisme.
Dat alles moest Groot-Brittannië afbrengen van het onzalige plan om aan Transvaal en Oranje-Vrijstaat hun onafhankelijkheid te ontnemen en in te lijven in het Britse imperium. Het uitgangspunt van de Transvaalse regering was een defensief krijgsbeleid. Hiermee was niet iedereen het eens. Jongere Boeren waren juist voorstander van een offensieve aanpak zoals de verovering van Durban. Hun opvattingen legden geen gewicht in de schaal, want de oudere Joubert zag daar niets in. Voorkomen moest immers worden dat de republieken als agressors zouden worden aangemerkt, hetgeen de kans op steun uit het buitenland zou verminderen. Geen veroveringsoorlog dus! Maar Joubert had nog een andere reden om van een dergelijke opmars af te zien. Wanneer zijn troepen te ver in vijandelijk gebied zouden doordringen, zo dacht hij, was het risico groot dat deze van hun basis zouden worden afgesneden en vervolgens vernietigd zouden worden. Wanneer men de bestaande krachtsverhoudingen in ogenschouw neemt, kan men Joubert geen ongelijk geven.
Zijn plan was Natal binnen te vallen en op te rukken naar Dundee en daar de Britse bezetting te verjagen. Dan zou hij afwachten hoe de Britten zouden reageren. Noodzakelijk was het verbreken van de spoorlijn tussen Dundee en Ladysmith om te verhinderen dat de Britten

[3] Paul Schulten, 'Nederlandse vrijwilligers in de Boerenoorlog', in: *Armamentaria* 33 (1998) 110-124.
[4] Chris Schoeman, *Brothers in arms. Hollanders in the Anglo-Boer War* (Kaapstad 2011) 19-20. Hollander is de aanduiding van een uit Nederland afkomstige immigrant.

Schets van de slag bij Elandslaagte, 1899.
W.F. Mondriaan. Wikimedia.

versterkingen uit Ladysmith naar Dundee zouden overbrengen.
De aanval van Joubert op Dundee werd op 20 oktober afgeslagen bij de Talanaheuvel ten noorden van die stad (de afstand Ladysmith-Dundee bedroeg 75 kilometer). Dat was voor hem een stevige tegenvaller. Een tweede tegenslag volgde op 21 oktober bij Elandslaagte.

De opdracht aan generaal Kock

Nadat de troepen van Joubert de grens van Natal bij Volksrust zonder tegenstand waren overgetrokken, hield Joubert op 17 oktober in New Castle een krijgsraad. Besloten werd eerst Dundee aan te vallen. De boerengeneraal Johannes Hermanus Michiel Kock (1835-1899) kreeg de opdracht de rechterflank van de oprukkende Boeren te beveiligen. Tegelijkertijd moest Kock contact maken met de Kommando's van Oranje-Vrijstaat die via de Van Reenenspas in de Drakensbergen Natal zouden binnenvallen. Deze bergpas lag 26 kilometer verwijderd van Ladysmith. Binnen zijn opdracht viel ook het verbreken van de spoorlijnverbinding[5] tussen Ladysmith en Dundee.
Voor het uitvoeren van zijn opdracht had Kock tot zijn beschikking het Kommando Johannesburg, het Hollanderkorps, het Duitse korps, een kleinere eenheid van ongeveer 100 man uit Oranje-Vrijstaat en twee stukken geschut. Deze kanonnen hadden de Boeren in 1896 buitgemaakt op dr. Jameson. De totale sterkte van de eenheid van Kock bedroeg 900 man.

De opmars van de eenheid Kock

De opmars van Kock verliep niet volgens het plan dat Joubert voor ogen had. Contact met de Kommando's van Oranje-Vrijstaat werd niet tot stand gebracht en de voorhoede van Kock trok te ver naar het zuiden door. Deze bereikte in de avond van 19 oktober het station van Elandslaagte dat circa vijftien kilometer van Ladysmith verwijderd was. Daar werd een bevoorradingstrein naar Dundee buitgemaakt. De volgende dag arriveerde de rest van de eenheid Kock. Bij het station

[5] Alle spoorlijnen in Zuid-Afrika waren smal- en enkelspoor.

ontstond een vrolijke stemming toen de trein werd leeggehaald. Hierover schreef later Cornelis Plokhooy van het Hollanderkorps:
'Wat grabbelden wij rond in dien voorraad. De bruikbare kleederen werden aangepast en we deelden uit den voorraad aan andere kameraden uit, alsof alles ons partikulier eigendom was. De huizen in den omtrek van het station werden in bezit genomen en dáár werd gebraden en gekookt, dat het een lust was. De trage geest, die reeds zoo zachtjes aan bij ons begon te heerschen, verdween helemaal. Wij lachten met elkaar en deden, terwijl wij tusschen twee groote Engelsche legers in waren, alsof er geen vijand bestond. De mooie Engelsche uniformjassen en petten gaven we aan onze Kaffers en we werden dan bediend door een Kaffer, gekleed in een uniformjas en pet, maar zonder broek. We hadden erg veel plezier.'[6]
Tot de buit behoorde ook een grote hoeveelheid sterke drank. In opdracht van Kock werden de flessen kapotgeslagen om dronkenschap onder de troepen te voorkomen.
Kock zal snel begrepen hebben dat zwaar weer op komst was. Een Britse aanval was een reële mogelijkheid en op ondersteuning door Joubert viel niet te rekenen. Toen hij vaststelde dat de Britten hem zouden aanvallen, liet hij zijn soldaten een verdedigende positie innemen op een afstand van circa 1.500 meter ten zuidoosten van het station Elandslaagte. Zijn grootste fout was dat hij geen contact onderhield met de hoofdmacht van Joubert. De commandant van het Johannesburgkommando Ben Viljoen[7] en de commandant van het Duitse korps luitenant-kolonel Adolf Schiel[8] waren het niet eens met de plannen van Kock. Zij maakten bezwaar, maar Kock veranderde niet van gedachten.

De reactie van generaal White

Dankzij het telegraafverkeer met Dundee en de waarnemingen van verkenningspatrouilles was White op de hoogte van de opmars van de Boeren. Op 21 oktober 1899 arriveerde generaal-majoor John French in Ladysmith.[9] Direct na zijn aankomst, droeg White hem op met zijn cavalerie naar Elandslaagte te gaan om daar de situatie in ogenschouw te nemen en naar bevinden te handelen. Met vijf eskadrons van de Imperial Ligth Horse Regiment, de Natal Field Battery en vier compagnieën van het 1e Manchester Regiment bereikte French het station. Daar stelde hij de aanwezigheid van de Boeren vast. Naar zijn oordeel was hij te zwak om hen

Het standbeeld voor het Hollanderkorps.
Wikimedia.

met succes aan te vallen. Via de telegraaflijn vroeg hij aan White om versterking. Deze versterking bestond uit het 2e Gordons Highlanders Regiment, het 1e Devonshire Regiment, het 5e Lancers Regiment en het 5e Dragoon Guards Regiment. Hun commandant was kolonel Ian Hamilton. Zij legden het eerst stuk per trein af. Bij Modderspruit, tien kilometer van Ladysmith verwijderd, stopte de trein en sloot Hamilton zich aan bij French. Deze beschikte toen over 1.583 man infanterie, 1.297 cavaleristen en 18 kanonnen bemand door 532 artilleristen.[10]
Ingedeeld was ook een genie-afdeling voor het herstellen van spoorlijnen en telegraafverbindingen. Een opmerkelijke cavalerie-eenheid was het Imperial Light

[6] C. Plokhooy, *Met den Mauser: Persoonlijke ervaringen in den Zuid-Afrikaansche Oorlog* (Gorinchem 1901) 13. Met de twee grote legers worden bedoeld de Britse troepen in Ladysmith en Dundee. De uniformjassen behoorden tot het dagelijkse tenue, te velde werden kaki-uniformen gedragen. Kaffer was de toenmalige benaming voor een zwarte Zuid-Afrikaan.

[7] J.W. Meijer, *Generaal Ben Viljoen. 1868-1917* (Pretoria 2000) 116.

[8] Adolf Schiel, *23 Jahre Sturm und Sonnenschein in Südafrika* (Leipzig 1902) 418-419.

[9] Bij Elandslaagte speelde een aantal Engelse officieren die zich in de Eerste Wereldoorlog zouden onderscheiden een belangrijke rol. Het waren onder meer French, Haig en Hamilton.

[10] J.H. Breytenbach, *Die Geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902*, I (Pretoria 1978) 241-242.

Horse Regiment (sterkte 440 man). Het was gevormd uit vooral Engelse vrijwilligers. Deze kwamen uit Johannesburg, dat zij als Uitlanders[11] in augustus 1899 hadden moeten verlaten. Zij waren toen naar Natal gegaan en hadden daar het bovengenoemde regiment gevormd. Commandant was kolonel James Scott-Chisholme (1851-1899), een gepensioneerd Brits beroepsofficier. Zijn ondercommandanten majoor Aubrey Woolls-Sampson en majoor Walter Karré Davis waren betrokken geweest bij de mislukte Jameson Raid. Het regiment zou uiteindelijk een belangrijk aandeel in de Britse overwinning leveren. Kapitein Charles Herbert Mullins en kapitein Robert Johnston ontvingen voor hun daden bij Elandslaagte het Victoria Cross, de hoogste Britse militaire onderscheiding.

In het gevecht bij Elandslaagte kwamen stadsgenoten uit Johannesburg van het Johannesburgkommando en van het Imperial Ligth Horse Regiment oog in oog met elkaar te staan. Voor hen was het conflict in zekere zin een burgeroorlog geworden.

Arthur Conan Doyle, de geestelijk vader van Sherlock Holmes, was zeer goed geïnformeerd over het gebeuren bij Elandslaagte. Hij schreef in 1900: 'The troopers (bedoeld wordt het Imperial Light Horse Regiment) were on fire at the news that a cartel had arrived in Ladysmith the night before, purporting to come from Johannesburg Boers and Hollanders, asking what uniform the Light Horse wore, as they were anxious to meet them in battle. These men were fellow townsmen and knew each other well. They need not have troubled about the uniform, for before evening the Light Horse were near enough for them to know their faces.'[12]

Conan Doyle was in februari 1900 naar Zuid-Afrika afgereisd om als arts te werken in het veldhospitaal van de filantroop John L. Langman.

Over het gebeuren bij Elandslaagte kreeg hij voor het schrijven van zijn boek over de Boerenoorlog informatie uit de eerste hand. Dit werd onder meer gegeven door de Britse oorlogsverslaggevers Henri Nevinson van *The Chronicle* en Bennet Burleigh van *The Telegraph*, die ooggetuigen van het gevecht bij Elandslaagte waren geweest.[13]

Het gevecht bij Elandslaagte

Om 14.30 uur op die 21e oktober 1899 had French zijn troepen voor de aanval opgesteld. Eerst werden de Boeren door de Britse artillerie beschoten. Daarna ging de infanterie sprongsgewijs voorwaarts. De Britten droegen kakigekleurde uniformen en waren daardoor voor de Boeren in het terrein moeilijk te zien. Dat was voor hen een onaangename verrassing. Want, zoals een gevangen Boer opmerkte, ze hadden verwacht dat hun tegenstanders door hun kleurrijke uniformen goed te zien zouden zijn. En dat ze dan een gemakkelijk doelwit zouden zijn.[14]

Voor het Hollanderkorps als voor de andere korpsen moet het eerste vuurcontact met de vijand een schokkende ervaring zijn geweest. Toch wende het erg snel. Leendert Corstiaan Ruijssenaers van het Hollanderkorps gaf daarvan een goed voorbeeld: 'De kogels fluiten ons om de ooren en velen vlak bij mij vallen om nooit weer op te staan. 't Kermen der gewonden is afschuwelijk en toch hoort men het nauwelijks: men heeft in zulke oogenblikken slechts één doel: zooveel vijanden te dooden als maar mogelijk is. O! Als men bloed heeft gezien, het bloed van makkers en vrienden, dan denkt men alleen aan wraak, dan vergeet men het gevaar der kogels, die elk oogenblik om ons heen vliegen, ja, zoo iets moet men hebben doorleefd om het te kunnen begrijpen!'[15] Toen de Britse infanterie de weerstand van de Boeren had gebroken, stormde omstreeks 18.00 uur de cavalerie naar voren. Het waren het 1e eskadron Lancers en het 1e eskadron Dragoons. Alleen de lansiers waren met lansen bewapend. Zij stortten zich op de Boeren die bezig waren zich terug te trekken. De verwarring was groot. Een halfuur later was het donker, waarmee een einde kwam aan de strijd.

De verliezen

Na zorgvuldige afweging van de beschikbare gegevens is de Zuid-Afrikaanse staatshistoricus Breytenbach[16] tot het volgende overzicht gekomen:

[11] Vooral in Transvaal was er het probleem van de Uitlanders. Met name in Johannesburg vormden zij bijna de helft van de blanke inwoners. In politiek opzicht hadden zij niet dezelfde rechten als de Boeren. Deze "blanke" discriminatie veroorzaakte een grote spanning.

[12] A. Conan Doyle, *The Great Boer War. A two Years Record, 1899-1901* (Londen 1901) 97-98.

[13] Over hun contact met Conan Doyle, zie Canon Doyle, *The Great Boer War*, VIII: Preface to the enlarged edition.

[14] Sharp, *Siege of Ladysmith*, 21. Zie noot 7.

[15] L.C. Ruijssenaers, *Herinneringen uit mijn krijgsgevangenschap verzameld op St. Helena* (Pretoria 1977) 69.

[16] Breytenbach, I, *Tweede Vryheidsoorlog*, 260.

Generaal Joubert en zijn manschappen bij een kar op het slagveld in Zuid-Afrika, 1899-1900.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Britse verliezen:	
Gesneuvelde officieren	4
Gesneuvelde onderofficieren en manschappen	46
Gewonde officieren	31
Gewonde onderofficieren en manschappen	182

Verliezen van de Boeren:	
Gesneuvelden	46
Gewonden	103
Krijgsgevangenen	185

Het Hollanderkorps kreeg zware verliezen te incasseren: 9 gesneuvelden en 35 Hollanders onder wie een aantal gewonden, werden krijgsgevangen gemaakt. Onder de gesneuvelden was de zeer bekende Herman Coster (1865-1899), een van de initiatiefnemers van de vorming van dit korps. Coster, die in Leiden rechten had gestudeerd, was in 1890 naar Transvaal vertrokken. Daar had hij zich als advocaat gevestigd. In 1895-1897 was hij staatsprocureur en daarmee de naaste juridische medewerker van president Paul Kruger. De andere gesneuvelden waren Cars Geerts de Jonge, P.J. van den Broek, H. van Cillert, J.A. Lepeltak, Kieft, Jan Moore, J.Th. Rummeling, M. Schaink, F.W. Wagner. Daarmee kwam een einde aan dit korps.

Op 19 december 1925 werd bij Elandslaagte een monument onthuld met de vermelding van hun namen. Dit was ontworpen door Gerd Moerdijk.[17] Een herinneringsplaquette met de afbeelding van Coster werd aangebracht op de buitenmuur van de universiteit van Leiden. Naar hem werden in verschillende steden straten vernoemd zoals in zijn geboorteplaats Alkmaar, en verder in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam.

De verliezen bij het Hollanderkorps en het Duitse Korps waren relatief hoger dan bij het Johannesburgkommando. Een verklaring is dat de Boeren defensief waren ingesteld en snel terugtrokken wanneer de tegenstander tot de stormaanval over ging. De Hollanders en de Duitsers daarentegen bleven, soms tegen beter weten in, tot het einde doorvechten.[18]

[17] Jan Ploeger, 'Nederlandse militaire gedenktekens in Zuid-Afrika', in: *Mars et Historia* 1 (1981) 6-14.

[18] Cornelis de Jong, *Skandinaviërs in die Tweede Anglo-Boere-Oorlog*, II (Amsterdam 1984) 4.

Het sneuvelen van generaal Kock

In de laatste fase van het gevecht ondernam Kock een tegenaanval. Het was een wanhoopspoging, waarbij hij levensgevaarlijk gewond werd. In de duisternis kon hij niet terug worden gevonden. De gehele nacht lang lag de generaal op hulp te wachten. Een plunderaar beroofde hem van zijn bovenkleding. Toen het daglicht aanbrak, werd begonnen met het zoeken naar de gewonden die nog op het slagveld lagen. Over het terugvinden van de generaal legde Philip Kock, neef van Kock, de volgende verklaring af: 'Dezelfde morgen (d.i. 22 Okt. 1899) ging ik samen met Dr. Visser[19] weer naar het slagveld. De eerste gewonde die ik kreeg was Generaal Kock; hij lag toen in een klein tentje, geheel naakt. Hij vertelde mij toen dat een Engelse soldaat bij hem was gekomen en hem beroofd had van al zijn geld, dat in zijn broekzak was, van zijn horloge, en al zijn kleederen, behalve een jas, met een beurs er in. Hij deelde mij ook mede, dat de persoon zei, dat hij tot de Indiese troepen behoorde. Hij had een dun deken over zich, en lag op een kleine, natte matras.'[20] Kock werd naar Ladysmith vervoerd, waar hij enkele dagen later aan zijn verwondingen zou overlijden.
In de eerste uren na het gevecht zijn ongetwijfeld een aantal gesneuvelden en gewonden beroofd. Dit stopte, toen bij het aanbreken van de dag de Britse hulpverlening aan de gewonden op gang kwam. Gewonde Britten en Boeren, onder wie Kock en Schiel, kregen in Ladysmith de opvang en verzorging die nodig waren.

De witte vlag en de "zwijnenjacht", beeldvorming en werkelijkheid

De stormaanval van de Britse cavalerie op de vluchtende Boeren heeft de nodige pennen in beweging gebracht. Boeren hadden met de witte vlag gezwaaid om zich over te geven. Toen de Britten niet meer schoten, openden de Boeren onverwacht toch het vuur. Dat was in Britse ogen een schandalig misbruik van de witte vlag. De Boeren van hun kant waren verbijsterd over het genadeloze optreden van de Britse lansiers.
In hun jacht op de vluchtende Boeren, zo stond het in de media te lezen, staken de Britten dezen met hun lansen neer. Een van hen noemde het zelfs *pig-sticking* (zwijnenjacht).
Volgens Breytenbach hielden de Engelsen zich niet aan de regels die "beschaafde" landen hadden afgesproken over de wijze van oorlogvoeren: 'Gewondes, krygsgevangenes en persone wat hulle aan die vyand probeer oorgee het, is in etlike gevalle op gruwelike wyse gedood of mishandel.'[21]
De historicus Thomas Pakenham wond er geen doekjes om toen hij schreef: 'The horsemen swept on, leaving dozens of the Boers, and some of their Africans retainers, spiked and slashed on the ground. Back came the cavalry for a second charge. ("Most excellent pig-sticking for about ten minutes, the bag being about sixty", said one of the officers later). The Boers fell off their horses and rolled among the rocks, calling for mercy, calling to be shot, anything to escape the sabres and lances. But a story had got round that they had abused a flag of truce, the order was: no prisoners.'[22] Volgens Pakenham werd de vernietigende charge uitgevoerd door 400 man.[23]
'Extra schokkend was de strijdwijze die de Engelsen hadden toegepast', aldus Bossenbroek. 'Elkaar doodschieten was tot daar aan toe, maar het gebruik van bajonetten, sabels en lansen was voor de Boeren uit den boze. Dat kon je verwachten van onbeschaafde, zwarte krijgers, vonden ze, maar blanken hoorden elkaar niet dood te spiesen. Ze waren dan ook hels over de slachtpartij die de Engelse cavaleristen onder de vluchtende Boeren hadden aangericht, zelfs onder degenen die al gewond waren of zich hadden overgegeven.'[24]
Maar is die negatieve beeldvorming wel terecht? De commandant van het Duitse korps dat bij Elandslaagte vocht, luitenant-kolonel Adolf Schiel besteedde in zijn memoires hieraan de nodige aandacht. Hij wees erop dat bij de desbetreffende aanval sommige Boeren met de witte vlag hadden gezwaaid, maar dat andere Boeren, die dit niet in de gaten hadden, de Britten onder vuur hadden genomen. In de hitte van de strijd en de daarmee gepaarde verwarring waren, aldus Schiel, dergelijke incidenten onvermijdelijk.
Schiel liet ook het neersteken van vluchtende Boeren door de lansiers niet onvermeld, maar hij nam afstand van de berichtgeving in de anti-Engelse kranten. Zijn opvatting was als volgt: 'Einige der Lancers haben in ihren eigenen Briefen, die später veröffentlicht wurden, das Pigsticking (Wiltschweinjagd) genügend beschrieben. Vielleicht sind die Briefe mit in die Regimentsgeschichte aufgenommen worden! Die handlungsweise der englischen Kavalleristen, die derartige Excesse, wie sie in den Briefen beschrieben werden, begangen

[19] Dr. Visser was de arts van de Transvaalse ambulance die deel uitmaakte van de Eenheid Kock.

[20] Breytenbach, I, Tweede Vryheidsoorlog, 256. Indiërs werden door de Britten ingezet als brancarddragers.

[21] Ibidem, 254.

[22] Thomas Pakenham. *The Boer War. Illustrated Edition* (Londen 1993) 78.

[23] Ibidem, 140.

[24] Martin Bossenbroek, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2017) 223.

haben, ist selbst verständlich nicht zu entschuldigen. Wer aber jemals das Verfolgen eines geschlagenen, ausgelösten und flüchtenden Feindes mitgemacht hat, wird mir recht geben, wenn ich behaupte, dasz es für die Führer der verfolgenden Kavallerie stets schwer,

Door middel van een tap kon French bij Elandslaagte de telegraaflijn met Ladysmith gebruiken.
Tekening van Melton Prior, die als oorlogsverslaggever bij Elandslaagte ooggetuige was.
NIMH.

wenn nicht unmöglich ist solche Ecesse zu verhüten.'[25] De omvang van de slachtpartij kan vragen oproepen. Alleen één eskadron lansiers was met lansen bewapend. [26] De desbetreffende cavaleriecharges begonnen om 18.00 uur. Het einde kwam een halfuur later toen de invallende duisternis een einde aan de strijd maakte. Was het mogelijk met één eskadron in zo'n korte tijd dozijnen Boeren neer te steken of neer te sabelen? Volgens de "ooggetuigen" circuleerde het verhaal van de witte vlaggen waardoor de Britse cavaleristen geen genade meer kenden, te meer door het bevel om geen krijgsgevangenen te maken. Hoe kan dat? Een charge, een verhaal van de witte vlag, een bevel en de uitvoering ervan, dat alles binnen 30 minuten? Voor Louis Zweers was dat geen probleem: 'De Britse generaal John French, uit het naburige Ladysmith, haastte zich om hen aan te vallen voordat versterkingen zouden opdagen. De Boeren waren zich niet bewust van het gevaar. Zij werden verrast door een cavaleriecharge van de Britse lansiers die met hun lange lansen op hen inreden. De Boeren vielen van hun paarden tussen de rotsblokken. In tien minuten waren zestig Boeren gedood.' [27]
De weergave van de gebeurtenissen gegeven door Conan Doyle komt mijns inziens dichter bij de werkelijkheid. 'A squadron of the 5th Lancers', schreef Conan Doyle, 'and of the 5th Dragoon Guards, under Colonel Gore of the latter regiment, had prowled round the base of the hill, and in the fading light they charged through and through the retreating Boers, killing several, and making from twenty to thirty prisoners.'[28]
Volgens Conan Doyle was er sprake van een legendevorming: 'Men heeft beweerd, en wederom volgehouden, dat toen de lanciers na den slag tegen een klein Boerencorps een charge uitvoerden zij geen kwartier gaven; een der critici zegt van deze bewering, dat zij maar al te wel bewezen en overbekend is. Ik geloof dat de legende feitelijk is ontstaan uit een sensatie prent in een geïllustreerd blad.'[29]

Slotopmerkingen

In het begin van de strijd om de onafhankelijkheid van de Boerenrepublieken was er sprake van een conventionele oorlog. Generaal French voerde die volgens de gebruikelijke tactiek en dat bracht hem bij Elandslaagte de overwinning. Het initiatief van de overmoedige Kock illustreert de zwakte van het krijgsbeleid van de Boerenrepublieken.
De affaire van het *pig-sticking* is een schoolvoorbeeld van de beeldvorming ten koste van de realiteit van een historisch gebeuren.

[25] Schiel, 442-443.
[26] *Militaire Spectator* (1904) 264.
[27] Louis Zweers, *De Boerenoorlog. Nederlandse fotografen aan het front* (Den Haag 1999) 25.
[28] Conan Doyle, 103.
[29] A. Conan Doyle, *De oorlog in Zuid-Afrika: zijne oorzaken en zijne voering* (Londen 1902) 137.

Kunst en vliegwerk

Personeel en organisatie bij de twee vooroorlogse Indische militaire luchtvaartdiensten

Deel 1

drs. Anne C. Tjepkema

Vliegerklas gereed voor beëdiging, bij Fokker C.X, Andir 1937.
Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH).

Rond 1937 telde de Luchtvaartafdeling (LA) van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) (vanaf 1939 het Wapen der Militaire Luchtvaart oftewel ML) zo'n 70 vliegtuigen, merendeels lesvliegtuigen en weinig gespecialiseerde types. Medio 1940 stond de teller op bijna 200. Ten tijde van de Japanse inval in Nederlands-Indië was het aantal opgelopen tot bijna 370: bommenwerpers, 3 types jachtvliegtuigen, verkenningsvliegtuigen alsmede transport-, les- en overgangsvliegtuigen. Het aantal voorziene vliegtuigen eind 1941 lag nog hoger. Echter, meer dan 500 bestelde vliegtuigen bereikten niet of niet tijdig hun bestemming. Een deel daarvan was bedoeld bestaande types te vervangen, zoals de B-10[1] door de B-25, een ander deel was bestemd voor een nieuwe rol, zoals 162 duikbommenwerpers. Bij de Marineluchtvaartdienst (MLD) was de groei minder spectaculair, daar verdubbelde het totaal aan toestellen van circa 70 in 1936 in vijf jaar tijd. Zo was het aantal vliegboten gestegen van 40 naar 70; verder waren de opleidingen vanuit het bezette Nederland

[1] De Amerikaanse B-10 stond bij de ML bekend als Glenn Martin 139WH-1 en -2, alsmede 166WH-3 en -3A.

naar Soerabaja overgeheveld, wat aanleiding was voor de verwerving van een nieuwe vloot opleidingsvliegtuigen. Ook daalde het onbemande reservebestand aan vliegtuigen van 100 procent tot minder dan de helft, waardoor de behoefte aan bemanningen opliep.
Deze uitbreidingen hebben in de loop van de tijd nogal wat onderzoekers gefascineerd, mede omdat het wervingspotentieel in de kolonie zelf zeer beperkt was. Vaak behandelden zij deelaspecten van de getroffen oplossingen, zoals bijvoorbeeld de werving vanuit Nederland voorafgaande aan de bezetting.[2] Mij gaat het om het bieden van inzicht in het totaalbeeld van de enorme uitbreiding van de Indische militaire luchtvaartdiensten, inclusief de onderlinge interactie. Belangrijke facetten als de geïntensiveerde werving en de aanpassing van de steeds complexere opleidingen van vliegend personeel komen hierbij kijken. De uitdaging voor de staven van toen was het vraagstuk hoe het militair vermogen kon toenemen met behoud van de kwaliteit van met name het vliegend personeel. Militair vermogen kent drie componenten: een fysieke, een mentale en een conceptuele.[3] Dit artikel richt zich op de fysieke, te weten gevechtskracht, de operationele capaciteit van personeel en materieel, waarbij de personeelsbehoefte de instroming van materieel volgt. De onderzoeksvraag luidt hoe LA/ML-KNIL en MLD erin slaagden aan de alsmaar stijgende kwantitatieve personeelsbehoefte te voldoen zonder de greep op de kwaliteit ervan te verliezen en in welke mate zij daarin waren geslaagd toen de oorlog met Japan uitbrak. Onder kwaliteit is hier te verstaan hoe de opleidingen het personeel op de oorlogstaak wisten voor te bereiden.

Andir, hangars in aanbouw, 1925.
NIMH.

Dit artikel zal in twee opeenvolgende delen gepubliceerd worden. De structuur is als volgt. Na een korte beschrijving van de oorlogstaken van de twee militaire luchtvaartorganisaties komt eerst de LA/ML-KNIL aan de orde. De uit de oorlogstaken voortvloeiende organisatie en het materieelbestand worden gevolgd door een beschrijving van de personele behoefte, waarbij de ontwikkelingen vanaf 1936 bijzondere aandacht krijgen. Dezelfde onderwerpen passeren vervolgens de revue bij de MLD (in deel 2). De bijzondere maatregelen om personeel te werven en tot op het vereiste niveau op te leiden, betroffen aanvankelijk alleen de LA/ML waar de bulk van het nieuwe materieel (bommenwerpers en jagers) instroomde. Vanaf medio 1940 was ook de MLD afhankelijk van deze inspanningen. Dat deel van het artikel slaat op beide luchtvaartdiensten. Bij de behandeling van het personeel ligt de nadruk op de vliegende functies. Het artikel sluit af met een conclusie. Een meer uitgebreide versie van het artikel omvat onder meer een beschrijving van de opleidingen (zie www.marsethistoria.nl/recent-onderzoek).
Twee factoren zullen in dit artikel onderbelicht blijven. De koloniale samenleving kende beperkende opvattingen over de ongelijkheid tussen Europeanen en de inlandse bevolking. Deze opvattingen hadden hun weerslag op de werving en selectie van personeel. Ten tweede stonden de staven van de krijgsmachtdelen onder grote druk zich voor te bereiden op een naderende oorlog. Deze druk was van invloed op de beslissingen op materieel- en personeelsgebied.

De militaire luchtvaartorganisaties

De vooroorlogse Nederlandse krijgsmacht telde drie luchtvaartorganisaties, elk verbonden aan een krijgsmachtdeel. De Luchtvaartafdeling van de Koninklijke Landmacht te Soesterberg (LVA) had, opgericht in 1913, de oudste papieren. Aangezien het in deze bijdrage om Nederlands-Indië gaat, blijft deze buiten beschouwing. Weliswaar was bij het KNIL al in 1914 een Proefvliegafdeling (PVA) opgericht, terwijl de Marineluchtvaartdienst (MLD) eerst in 1917 als zodanig het licht zag, maar aan het einde van de oorlog stonden beide nog in de kinderschoenen. De eerder opgedane ervaring was heel nuttig in de opbouw van kennis en ervaring, maar de toen gebruikte vliegtuigen hadden een geringe operationele waarde en moesten bovendien snel worden af-

[2] Een uitzondering is P.C. Boer die in *De Luchtstrijd rond Borneo, december 1941 - februari 1942* (Houten 1987) een redelijk compleet beeld geeft van de expansie van althans de ML-KNIL. De MLD valt buiten zijn onderzoek. Aan zijn onderzoek en dat van G.J. Casius ben ik in belangrijke mate schatplichtig.

[3] *Landmacht Militaire Doctrine* (Den Haag 1996) 12.

geschreven. Pas na de Eerste Wereldoorlog kregen beide organisaties enigszins de wind in de zeilen. Bij de inmiddels geheten Luchtvaartafdeling van het KNIL (LA) betekende de instroom van Brits materiaal een keerpunt, bij de MLD was het de introductie van bruikbare drijvervliegtuigen en (vanaf 1926) vliegboten. Tot eind jaren dertig stond het totaal aan vliegtuigen niet in verhouding tot de grootte van het eilandenrijk: het waren er bij elkaar iets meer dan 100. Het aantal vliegvelden was dan ook beperkt. Het KNIL-hoofdkwartier te Bandoeng had Andir, daarnaast diende Kalidjati voor de opleidingen. De MLD had Marinevliegkamp (MVK) Morokrembangan bij de vlootbasis Soerabaja in gebruik voor de zeevliegtuigen, met annex Perak voor de landvliegtuigen.

De strategie voor de verdediging van Nederlands-Indië was een verantwoordelijkheid van de Koninklijke Marine. Het KNIL richtte zich op de handhaving van orde en rust, een interne aangelegenheid. Het leger was een beroepsformatie van zo'n 30.000 man, in hoofdzaak inlandse militairen. Als het ooit op een militaire verdediging van de kolonie zou aankomen, dan zou het leger Java verdedigen. Vanaf de jaren twintig kwamen daar ook de oliehavens in Oost-Borneo bij. Een legerluchtvaartdienst kon weinig meer dan luchtsteun bieden aan de infanterie in de vorm van verkenningen en aanvallen op gronddoelen met lichte bommen en mitrailleurs. De artillerie rekende op luchtwaarnemingen bij het uitbrengen van vuursteun. Ook de luchtverdedigingstaak kwam toe aan het KNIL; hiervoor werden eind jaren twintig een veertiental jachtvliegtuigen aangeschaft. Bij elkaar was de sterkte van de LA lange tijd niet meer dan enkele vliegafdelingen. Halverwege de jaren dertig kreeg het KNIL ook een strategische oorlogstaak toebedeeld. De consequenties daarvan vormen het hoofdonderwerp van dit artikel.

De MLD kende tot die tijd een oorlogstaak van een veel meer strategisch gehalte dan de LA. Al in 1920 had de commissie-Gooszen bij het ontwerpen van een maritieme strategie bedacht dat de steun van een adequate vliegdienst een absolute vereiste was voor het optreden van een hoofdkern aan onderzeeboten. Gooszen ging in zijn concept uit van de uitbouw van Tandjong Priok (bij Batavia) als hoofdvlootbasis met drie steunpunten: Soerabaja, Makassar en een nog in de Riouw-archipel in te richten haven.[4] Geografische studie wees namelijk uit dat de vijand gebruik kon maken van drie naderingsroutes over zee: Straat Karimata tussen Sumatra en Borneo, Straat Makassar tussen Borneo en Celebes en de Javazee vanuit oostelijke richting (Floreszee). De vliegdienst was bedoeld om de vijand in een vroeg stadium waar te nemen. Dit betekende de inzet van verkenningseenheden op afstanden van 800 tot 1.000 zeemijlen gerekend vanaf Priok. Op de drie naderingsroutes zouden de onderzeeboten – met behulp van de luchtverkenningsresultaten – de vijand afbreuk doen. Een vlootverband zou bij wijze van hoofdmacht een onverhoopt in de Javazee doorgebroken vijandelijke transportvloot opwachten voordat deze troepen kon debarkeren aan de noordkust van Java. De voor dit doel voorziene luchtvloot zou bestaan uit verkenningsvliegtuigen (strategisch en tactisch), jachtvliegtuigen voor de verdediging van de (hulp)steunpunten en gevechtsvliegtuigen (lees: bommenwerpers) om vijandelijke schepen met bommen (mogelijk later ook torpedo's) te bestrijden. Bij de inzet van de Marine in oorlogstijd was de MLD van meet af aan een essentiële pijler.

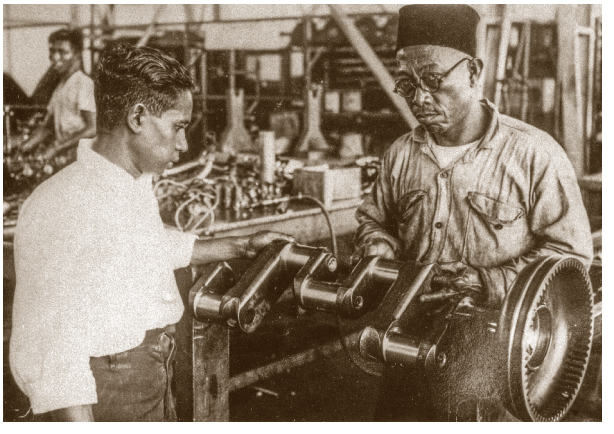

Motorenwerkplaats Morokrembangan 1930.
NIMH.

Het categoriseren van vliegend personeel is in alle krijgsmachten vanaf oudsher een onderwerp van discussie geweest. Moesten vliegers officieren zijn? Dan toch zeker de vliegers in leidinggevende functies. Deze moesten dan wel over voldoende vliegervaring beschikken om geloofwaardig te kunnen optreden jegens hun ondergeschikten. Zowel bij de LVA als bij de MLD kreeg de functie van waarnemer (altijd een officier) daarom het primaat, onderofficieren-vlieger stonden onder hun gezag. Daarentegen volgde de LA-KNIL algauw het principe dat een officier-vlieger tevens waarnemer moest zijn. Vlieger-waarnemer was daar dus de norm, wat niet uitsloot dat er daarnaast officieren tot waarnemer werden opgeleid. De meeste officieren keerden na een vliegende periode terug naar hun wapen, evenals de zeeofficieren naar de vloot. Onderofficieren-vlieger werden in geen van de luchtvaartdiensten tot waarnemer opgeleid, althans niet tot 1941.

[4] Tandjong Priok zou niet worden uitgebouwd, evenmin zou de Riouw-haven er komen. Soerabaja werd uitgebouwd tot hoofdvlootbasis.

De organisatie van de LA/ML

In een vergelijking van de LA-KNIL met de Nederlandse LVA vallen grote verschillen op. De kolonie lag ver weg van de Europese fronten waar het luchtwapen zich ontwikkelde. In Indië ontbrak het aan een autoriteit als generaal Snijders die politiek en bedrijfsleven voor de militaire luchtvaart kon enthousiasmeren. In Bandoeng had een jonge pionier als H. ter Poorten nu eenmaal niet de autoriteit van een ervaren kapitein als H. Walaardt Sacré op Soesterberg. Een gebrek aan industriële capaciteit noopte de PVA zelf veel kennis en vaardigheden te ontwikkelen, met als gevolg vrij veel vliegongevallen en organisatorische impasses. Ook de lastiger terreinomstandigheden (bergen en wouden) en de hoge temperaturen (minder motorvermogen) speelden een rol. Pech bij de terreinkeuze van een vliegveld kwam in de eerste jaren tweemaal voor. Vliegongevallen sloegen gaten in de beschikbaarheid van vliegtuigen, erger was het als pas opgeleide vliegers en instructeurs gewond raakten of aan hun verwondingen overleden. Met name het verlies van vlieginstructeur kapitein J. Engelbert van Bevervoorde in 1918 was een zware slag voor de prille organisatie.

Vanuit carrièreperspectief was een keuze voor de vliegdienst, afgezien van de persoonlijke gevaren, nog weinig aantrekkelijk. Eerste luitenant Ter Poorten verzocht per oktober 1917 terugplaatsing naar de artillerie.[5] Er waren bij de kleine PVA weinig functies voor beroepsofficieren en bevordering bij het eigen wapen verliep sneller. De LA steeg in aanzien toen vanaf 1924 officieren van de generale staf het commando voerden. Ook de instructeurs aan de Waarnemersschool waren bij voorkeur officieren opgeleid aan de Hogere Krijgsschool te Den Haag. Majoor P.F. Hoeksema de Groot was in 1924 de drijvende kracht achter een streven naar professionalisering van de organisatie. Hij redeneerde dat in een grote organisatie specialisatie de benodigde kennis verdiept, maar dat in een kleine organisatie veelzijdigheid veel zwaarder telt. Voor het vliegerkorps was dit "nieuw denken". Vanaf 1925 liet Hoeksema de officieren-vlieger dan ook de Waarnemersschool volgen. Een klein bezwaar was dat niet alle waarnemerstaken vanuit de vliegerstoel konden worden uitgevoerd. Belangrijk was dat vliegers voortaan beseften dat vliegen niet het doel, maar een middel was om het doel van operationele inzet te bereiken.[6]

Tot 1932 bleef de LA ongeveer op hetzelfde peil. Er stroomde weinig nieuw materieel in, op veertien Curtiss Hawk tweedekker-jachtvliegtuigen na, bestemd voor de luchtverdediging van Soerabaja plus een twintigtal Fokkers C.V voor opleidingen en luchtsteun. De grote omslag in de oorlogstaak kwam in 1935 toen de commissie-Kan tot de conclusie kwam dat het verwerven van bommenwerpers (het rapport sprak nog van luchtkruisers) de strategische verdediging van Nederlands-Indië kansrijker zou maken. Hoe zo'n strategie zou aansluiten op de maritieme strategie bleef overigens buiten beschouwing. Het derde kabinet-Colijn (1935-1937) nam de aanbevelingen in het rapport grotendeels over. Daarmee werd de kleine LA geconfronteerd met een omvangrijke personele expansie.

De personeelsbehoefte ontwikkelde zich tussen 1937 en 1941 in fasen, als een functie van de instroming van nieuw materieel. In januari 1937 maakte de eerste Glenn Martin B-10 (WH-1) op Andir zijn eerste vlucht. Het KNIL plande 9 vliegafdelingen van 9 bommenwerpers plus 4 reserve per afdeling. Elke 3 afdelingen zouden 1 vliegtuiggroep met een eigen groepsstaf vormen op een eigen vliegbasis. In 1936 werden de eerste 13 toestellen (versie WH-1) besteld, in maart 1937 gevolgd door 26 stuks (WH-2), in december 1937 39 (WH-3) en in november 1938 40 (WH-3A). De bedoeling was dat de vloot in 1941 volledig operationeel zou zijn. De remmende factor school niet in de productie, maar in de opleiding van de bemanningen, de monteurs en het grondpersoneel. Hoewel de prestatieverbeteringen tussen de opeenvolgende versies groot waren, verouderde de B-10 technisch en tactisch in een rap tempo. Kon de bommenwerper in 1937 nog worden gezien als ietwat sneller dan de meeste jachtvliegtuigen, twee jaar later waren de rollen omgedraaid. Het tussentijds gelanceer-

Replica Curtiss P-6 Hawk jachtvliegtuig, tgv aanbieding aan NMM, 2013.
Foto G.J. Casius.

[5] C.R. Patist, 'De Proefvliegafdeling van het Ned.-Ind. Leger', *Onze Luchtmacht* 7(1978) 21.

[6] J. Beumer, 'De Luchtvaartafdeling van eind 1924 tot eind 1928, de ambtsperioden van de Commandanten P.F. Hoeksema de Groot en J. Beumer', *Vliegwereld 6* (juni 1939) 299-300. Van Dam, *20 jaar*, 188.

de plan om een vierde groep bommenwerpers bij wijze van algemene reserve aan te kopen maakte dan ook plaats voor een plan tot aankoop van een groep tweemotorige jagers (toen jachtkruisers genaamd) die de bommenwerpers in bereik konden evenaren. Zulke jagers zouden dan zowel geschikt zijn voor lokale luchtverdediging als voor escorte. Jachtkruisers waren evenwel slecht verkrijgbaar en de Fokker G.1 bleek bij bestudering van de prestaties en de cockpitinrichting ongeschikt.[7]

Plannen voor een luchtverdedigingsnetwerk waren in 1938 onuitvoerbaar. Bovendien was de bouw van een waarschuwingssysteem voor inkomende vliegtuigen op

26 Glenn Martins WH-1 en -2 plus 13 WH-3 en -3A (voor), Andir 1938.
NIMH.

er behoefte aan een snellere trainer, die tevens als verkenner dienst kon doen. Een bestelling van 36 tweezits Curtiss Wright CW-22 verkenners-trainers volgde. Medio 1941 werden hieruit 2 vliegafdelingen geformeerd. Voor deze afdelingen moest wel extra vliegend personeel worden opgeleid.

Toen de aankoop van een vliegtuiggroep tweemotorige jachtvliegtuigen niet realiseerbaar bleek en de escortetaak bijgevolg buiten bereik lag, viel de ML (vanaf 1939 een wapen van het KNIL) terug op de aankoop van eenmotorige jagers voor de lokale luchtverdediging op Java, met de marinehaven van Soerabaja als hoogste prioriteit. Zulke jagers waren wel beschikbaar en de keuze

Fotokartering Atjeh, 1934, met twee DH-9's onder leiding van kapitein P. Valk: 'Den Atjeher werd groot gezag ingeboezemd voor de Kompenie.'
Foto Nora Valk.

de eilanden noord van de Javazee onhaalbaar en een alternatief op schepen zeer kostbaar. Wel uitvoerbaar was het bieden van meer luchtsteun aan het veldleger in de vorm van verkenningen. De eerste serie van 20 Koolhoven FK-51 lestoestellen kwam in 1937 aan en voldeed uitstekend. Bij de aanschaf was al rekening gehouden met een nevenrol als tactische verkenner; de relatief zware motor stond bewapening met 3 mitrailleurs en een (toentertijd zware) radio toe. Instructeurs van de Vliegschool en vergevorderde leerlingen zouden dan de verkenners bemannen. In 1938 kreeg de school nog eens 25 exemplaren, waarmee de vorming van twee afdelingen lichte verkenners in oorlogstijd mogelijk werd.[8] Na mei 1940 leek het verstandig al in vredestijd verkenners te kunnen inzetten zonder de opleidingen te kort te doen. Omdat de FK-51 als overgangsvliegtuig naar de inmiddels ingevoerde jagers tekortschoot, was viel op de Curtiss H-75A-7 Hawk, waarvan er in december 1939 20 stuks werden aangekocht. Pogingen om alsnog jachtkruisers aan te schaffen faalden. Niet lang hierna overwoog de legerleiding nog eens 34 Hawks te verwerven om de vorming van 3 afdelingen mogelijk te maken. Dit voornemen werd ingehaald door lovende rapporten over de inzet van Stuka-duikbommenwerpers en jagers van de Luftwaffe in Polen. Hierdoor kwam de noodzaak van directe luchtsteun aan het veldleger in een nieuw licht te staan.

Na mei 1940 dwong de internationaal-politieke situatie eens te meer tot de urgente aanschaf van materieel. Vliegtuigen moesten liefst relatief eenvoudig zijn met weinig onderhoudseisen. Aan het einde van die maand bestelde het KNIL dan ook niet minder dan 100 eenmotorige Bell P-39 jagers, een type dat ook voor luchtsteun geschikt was.[9] Door problemen met de levering van mo-

[7] Boer, *Borneo*, 11-16.
[8] Boer, *Borneo*, 14-15.
[9] Boer, *Borneo*, 16-18.

toren zou de P-39 nooit arriveren. Wel kreeg de ML de beschikking over 24 oorspronkelijk voor de LVA in Nederland bestemde Curtiss Wright CW-21B Interceptors. Deze toestellen hadden een gering bereik en waren voor luchtsteun ongeschikt, maar door hun grote stijgsnelheid zeer geschikt voor de luchtverdediging van Soerabaja, die het zonder voorwaarschuwing moest doen. De Hawks hadden daarentegen een behoorlijk bereik, waren geschikt voor aanvallen op gronddoelen en leenden zich goed voor de verdediging van de oliehavens. Met de Interceptors werden in maart 1941 2 afdelingen gevormd.[10] Van het derde type jager waarop de ML de hand kon leggen, de Brewster B-339C/D Buffalo (bij de ML Brewster genoemd), werden in 1940 en 1941 66 stuks afgeleverd. Uiteindelijk zouden daarvan 4 afdelingen worden geformeerd, waarvan de laatste 2 in oorlogstijd met inderhaast geconverteerde vliegers uit onder meer de Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaartmaatschappij (KNILM). Aldus kwamen er 4 afdelingen jachtvliegtuigen tot stand voordat in december 1941 de oorlog uitbrak en nog eens 2 daarna.

De personele behoefte bij de LA/ML

In 1933 telde de LA 31 vliegers en 25 waarnemers[11], voldoende voor 2 (later 3) vliegafdelingen met in totaal bijna 30 vliegtuigen. Voor de personeelsvulling was de toeloop onder de beroepsofficieren ontoereikend. Dienstplichtigen (Europese jongemannen) vulden de lacunes en gingen over in beroepsdienst. De opleiding van beroepsonderofficieren tot vlieger kende nogal wat uitvallers. Toen Kalidjati vanwege bezuinigingen sloot, verhuisde de Vliegschool naar Andir en fuseerde met de daar gevestigde Waarnemersschool tot VWS. De waarnemersopleiding sloot voortaan direct aan op de vliegeropleiding.

De omslag naar een bommenwerpervloot had grote personele gevolgen. In de commissie-Kan was al gesproken over de personeelsvoorziening in dat geval: 'Het moest uitgesloten worden geacht, de voor de ontworpen slagluchtvloot onder de wapenen benodigde luchtvarende officieren en onderofficieren te recruteeren, noch een beroepskorps van die sterkte naast die van leger en vloot, in het leven te roepen. Een groot deel van de benoodigde luchtvarenden zal dan ook volgens het z.g. "kort-dienstverband"-stelsel moeten worden verkregen, welk stelsel reeds in de Ned. Maritieme Luchtmacht wordt toegepast, terwijl het ook in de Britsche Royal Air Force, die als een beproefd en deugdelijk gebleken systeem, sinds den wereldoorlog werd gehandhaafd.'[12] Het aantal beroepsmilitairen zou dan relatief bescheiden kunnen worden gehouden. In de kolonie viel de behoefte aan "kortverbanders" niet te dekken, het merendeel zou uit Nederland moeten komen. Het zou dan praktisch zijn daar de eerste opleiding van ongeveer een jaar te volgen met een Indische

Het vaandel van de ML-KNIL.
NIMH.

diensttijd van zes jaar daarna. Na afloop zouden sommigen in beroepsdienst kunnen overgaan, maar de meesten zouden repatriëren en toetreden tot de reserves van de LVA. Alleen al hierom moest inlijving van de slagluchtvloot bij de MLD worden afgeraden: het zou de toch al bestaande getalsmatige onbalans tussen vliegend personeel in Nederland en in Nederlands-Indië "in onaanvaardbare mate" verstoren. Verder zou het KNIL voor de gronddienst – om kosten te besparen – op ruime schaal inlands personeel kunnen werven. De Marine had na de muiterij op *Hr. Ms. Zeven Provinciën* juist aangekondigd het percentage inlanders te verlagen. Deze twee bezwaren stonden los van de wense-

[10] Boer, *Borneo*, 22.

[11] J.W.T. Bosch, *De Militaire Luchtvaart van het KNIL in oorlog, 8 december 1941 - 10 maart 1942* (Ypenburg 1974) 28.

[12] Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Collectie Van Dulm, toegangsnr. 017, Rapport Commissie-Kan, 36.

lijkheid detacheringen over en weer te regelen en indien nodig eenheden bommenwerpers onder bevel van de eskadercommandant te plaatsen.[13]
Een regeling voor kortverbanders kwam er in 1936. Jongelui van 19 tot 25 jaar konden, naar gelang hun vooropleiding, tot officier-vlieger of tot onderofficier-vlieger worden opgeleid met een actief dienstverband van vijf jaar en daarna twee jaar semi-actief.[14] Een dergelijke regeling gold vanaf mei 1940 ook voor waarnemers en bommenrichters. Vanaf 1936 werd op de Monteursschool van Andir ook technisch personeel in vliegende functies (boordmecano) opgeleid. In 1937 volgden de onderofficiersopleidingen tot luchtfotograaf

Radiotelegrafisten in opleiding, Andir 1940.
NIMH.

en magazijnmeester, in 1938 tot radiotelegrafist en in 1939 tot bommenrichter. De werving voor dit militair personeel vond zowel in Nederland als in de kolonie plaats. Burgerpersoneel voor de snel uitbreidende Technische Dienst (TD) en de Magazijndienst werd vooral lokaal geworven. Voor de opleiding tot onderofficier-vlieger kon het KNIL aanvankelijk voldoende Europees personeel in de kolonie werven.[15] Later kwamen ook burgers afkomstig uit Nederland (tot mei 1940) en andere delen van de wereld hiervoor in aanmerking. In Nederland werd verder een aantal reeds gebrevetteerde vliegers geworven, evenals enkele civiele technici voor leidinggevende functies bij de TD.[16] De kwaliteit van het in Nederland geworven personeel was goed. Uit duizenden kandidaten kon de ML personeel selecteren dat voorafgaande aan uitzending de opleiding tot geoefend soldaat volgde.
De personele consequenties van de introductie van de bommenwerper waren velerlei. Niet alleen was er meer personeel nodig door de uitbreiding van het aantal vliegtuigen, maar ook vergde de bommenwerper een grotere crew. Bij de oudere vliegtuigtypes bestond de bemanning uit een enkele vlieger en een waarnemer als tweede bemanningslid bij verkenningsmissies en samenwerkingsopdrachten met legereenheden. De bemanning van de bommenwerper telde een bemanning van vier: een vlieger-commandant, een waarnemer of bommenrichter, een tweede vlieger-luchtschutter en een radiotelegrafist of boordmecano. De gestage toeneming van het aantal afdelingen bommenwerpers stimuleerde de personeelswerving tot grote inventiviteit. Functies werden gecombineerd, zoals bijvoorbeeld die van tweede vlieger (verkorte vliegeropleiding) met die van luchtschutter. De instelling van de categorie kortverbanders zowel voor officieren als voor onderofficieren sorteerde het meeste effect.
Na mei 1940 moest de ML het doen met aspiranten uit de Indische gegoede burgerij. Zulke leerlingen konden vaak moeilijk wennen aan het wat ruwe militaire leven. Zij vielen vaker af dan de eerder geworven kandidaten, waarbij een versoepeling van de vooropleidingseisen meespeelde.[17] Werving uit de militaire gelederen was kwalitatief een schijnoplossing. De toeloop vanuit de infanterie naar de ML had als gevolg een vermindering van de kwaliteit van het kader. Luitenant-generaal Ter Poorten verklaarde in 1946 in zijn verslag over zijn beleid als legercommandant dan ook: 'De infanterie was practisch afgeroomd ten behoeve van de ML.'[18] Tot 1940 slaagden weinig Indonesiërs in het behalen van een vliegbrevet. Dat er op grond van enkele afgeteste leerlingen een negatief beeld over hun opleidbaarheid kon ontstaan, berustte op een selffulfilling prophecy. Na het opdrogen van de werving vanuit Nederland wierf de ML nadrukkelijk onder de Indonesische en Chinese elite. Enigszins kansrijke kandidaten kregen voortaan zonodig extra uren. Desondanks lieten de resultaten vaak te wensen over. Ongetwijfeld speelden racistische vooroordelen bij het beoordelen van de inlandse kandidaten een rol. De kolonie was nu eenmaal een sterk gelaagde samenleving. Daarentegen liepen de mon-

[13] Rapport-Kan, 36-39.
[14] *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*, nr. 437, 1936: 'Regeling kortverbandvliegers'.
[15] *Vliegwereld*, 8 december 1938, 334.
[16] Boer, *Borneo*, 37-39.
[17] Boer, *Borneo*, 39.
[18] NLHaNA, 2.13.77 inv.nr. 477: 'Verslag van luitenant-generaal H. ter Poorten over zijn beleid als legercommandant in Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog', 1946.

teursopleidingen van Indonesische leerlingen goed en voldeed dit personeel in de oorlog uitstekend.[19]
Om een beeld te krijgen van de personeelsvraag is de keuze van een meetmoment noodzakelijk. Een meetmoment voor mei 1940 gaat uit van werving in Nederland, een meetmoment in de loop van 1941 is wankel wegens de elkaar snel opvolgende materieelbeslissingen. Ik ga enigszins arbitrair uit van het beleidsvoornemen van 2 augustus 1940 toen de ML een nieuwe organisatie met 26 vliegafdelingen (later 29) bekendmaakte met 8 vliegtuiggroepen en 8 vliegvelden. De vliegtuigsterkte van de jagerafdelingen zou planmatig 18 (12 en 6 reserve) zijn, de overige afdelingen 14 (9 en 5 reserve). Daarnaast zou de Technische Dienst 50 procent centrale oorlogsreserve aanhouden. Voor het resultaat zie tabel "Plan ML aug 1940".

Dat voornemen is nooit geheel gerealiseerd. De ML bleef steken op 7 afdelingen bommenwerpers, 4 afdelingen jachtvliegtuigen (nog 2 werden in oorlogstijd opgericht) en 2 afdelingen verkenningsvliegtuigen, in totaal dus 12 afdelingen in vredestijd. Tel daarbij op een transportafdeling en een aanzienlijke behoefte aan instructeurs en stafofficieren. In de loop van 1940 werd op alle afdelingen, behalve de bommenwerpers, de noodformatie toegepast. Medio 1941 kregen ook de afdelingen bommenwerpers daarmee te maken.[20] De aanvankelijke (deels theoretische) personeelsbehoefte aan vliegend personeel kwam neer op 774 functies, de werkelijkheid van de noodformaties van 1941 op iets meer dan 500. De afdelingen duikbommenwerpers hebben voornamelijk op papier bestaan.

Plan ML aug 1940[20]	Aantal afdelingen	Bemanningen/afd	Bijzonderheden
Bommenwerpers	9 à 9 + 2 vliegtuigen	13 (11 >1941)	4 man boord, 1 mecano
Jachtvliegtuigen	9 à 12 + 4 vliegtuigen	16 + cdt	
Duikbommenwerpers	6 à 9 vliegtuigen	13 + cdt	2 man boord
Verkenners	2 à 9 + 2 vliegtuigen	12 + cdt	2 man boord

Cdt= Commandant

ML-KNIL Boordfuncties/ Vliegafdeling 1941/plan 40	Bows 7 x VA 9 x VA	Jagers 4 x VA 9 x VA	Verkenners 2 x VA	Transport 1 x VA (geschat)	Duikbows 6 x VA Planning (niet meegeteld)	Instructie en staf (ca)[22]	Totaal
Off-vl-wrn + Oo-vl + 2de bestuurder/ luchtschutter	19 x 7 = 133	17 x 4 = 68	13 x 2 = 26	20	14 x 6 = 84	25	272
Off-wrn + Oo-bomrichter	6 x 7 =42		12 x 2 = 24		13 x 6 = 78		66
Oo-radiotelegrafist	7 x 7 = 49			20			69
Boordmecano 2/3 ingedeeld	18 x 7 = 126 x 2/3= 84			20			104
Totaal 1941 nood	44 x 7 =308	17 x 4 = 68	25 x 2 =50	60		25	511
Totaal 1940 planning	54 x 9 =486	17 x 9 = 153	25 x 2 =50	60	27 x 6 =162	25	774

Off-vl= Officier-vlieger
Oo-vl= Onderofficier-vlieger
Wrn= Waarnemer

[19] Boer, *Borneo*, 39.

[20] Boer, *Borneo*, 34-35. Op alle formaties is de noodorganisatie van 1941 toegepast. Bij de vliegers is telkens één extra positie voor de afdelingscommandant ingeruimd. Zie ook P.C. Boer, *Aircraft of the Netherlands East Indies Army Air Corps in crisis and war times, February 1937-June 1942* (Amsterdam 2016) 160-161.

[21] Boer, *Aircraft*, 109.

De Amersfoortse sociëteiten en de militairen

Drs. Burchard Elias

Sociëteit Amicitia in 1890. De muziektent kwam na de verbouwing in het jaar daarop los te staan van het terras en werd hiermee toen verbonden door een loopbrug.
Archief Eemland, Amersfoort.

Hoe de verburgerlijking van officieren in de tweede helft van de negentiende eeuw gestalte kreeg is nog een open vraag. Romy Damen stelde in haar artikel in *Mars et Historia*[1] dan ook terecht: 'de verhouding tussen stad en garnizoen is een onderzoeksterrein dat nog grotendeels braak ligt en om verder onderzoek vraagt'. In mijn studie naar de lotgevallen van de Amersfoortse sociëteiten kwam dit onderwerp ook aan de orde, zij het niet op uitputtende wijze.[2] In deze bijdrage wil ik enkele van mijn bevindingen daarover naar voren brengen.
Amersfoort groeide in de negentiende eeuw uit tot de belangrijkste garnizoensplaats van Nederland, mede omdat in 1883 de kazerne van de bereden wapens (de latere Willem III-kazerne) en in 1894 die voor de infanterie (de Juliana van Stolberg-kazerne) gereedkwamen. Amersfoort was toen met zo'n 16.000 inwoners nog een

[1] "Studie, hofmakerij, bals, comédie, concerten en druk dienst doen." De verburgerlijking van officieren in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Mars et Historia* 2 (2016) 11-17.

[2] B.G.J. Elias, *175 jaar Sociëteit Amicitia. Geschiedenis van de sociëteiten in Amersfoort* (Amersfoort 2011).

Sociëteit Concordia in de Langestraat in Amersfoort, circa 1900.
Archief Eemland, Amersfoort.

Tableau vivant in sociëteit Amicitia op 15 en 16 oktober 1894. Onder toezicht van de Nederlandse Maagd onderwerpen koloniale troepen "inlanders".
Archief Eemland, Amersfoort.

bescheiden provincieplaats die qua vertier niet al te veel te bieden had, ook niet voor officieren. De ontspanning moest vooral gezocht worden in de herensociëteiten. Voordeel voor de officieren was dat zij zonder ballotage lid van de sociëteiten Concordia en Amicitia konden worden. Immers een officier was zonder meer een heer.

Concordia

Concordia was gevestigd in de Langestraat, de hoofdstraat van de stad. In de achttiende eeuw was het een logement, maar in de jaren dertig van de daarop volgende eeuw werd het een sociëteit. In 1850 waren 82 burgers, de notabelen van de stad, en 26 officieren van de bereden wapens lid. Vier jaar later konden deze leden het gebouw in eigendom verwerven. Onder degenen die intekenden op de lening waren een gepensioneerde schout-bij-nacht en een kapitein en een majoor van de veldartillerie.
In 1884 werd besloten tot een belangrijke verbouwing en kreeg de sociëteit een nieuwe, imposante gevel. Zes jaar later waren er opnieuw plannen voor een vergroting van het gebouw dat al te klein geworden was. Bovendien werd een belangrijke uitbreiding van het garnizoen verwacht. De benodigde gelden konden echter niet gevonden worden. Bij Amicitia kwam de financiering van een uitbreiding wel rond. Hierdoor werd deze sociëteit de belangrijkste van de stad. Concordia zou zich in de twintigste eeuw vooral ontwikkelen als de mess voor de officieren van de bereden wapens, hoewel daar ook nog steeds burgers lid waren.
De leestafel speelde in beide sociëteiten een grote rol, met name tot 1869. De dagbladen werden daarvoor van overheidswege belast met het dagbladzegel, een soort belasting. Ze waren daardoor relatief duur. Maar ook daarna waren er geregeld discussies over welke bladen aan- of afgeschaft moesten worden. De militairen waren vooral geïnteresseerd in paarden- en sportbladen.[3]
In 1859 werd een kaart van Noord-Italië aangeschaft om de strijd voor de onafhankelijkheid van dat land beter te kunnen volgen. En in 1870 werd een andere kaart opgehangen in verband met de Frans-Duitse Oorlog. In Amicitia werd in 1899 een kaart aangekocht voor de Boerenoorlog in Zuid-Afrika.

[3] In 1927 verscheen op hun verzoek ook een blad van geheel andere aard: *La Vie Parisienne!*

De cavaleriekazerne, later Willem III-kazerne, circa 1905.
Archief Eemland, Amersfoort.

Amicitia

Tot de oprichting van sociëteit Amicitia werd in 1836 besloten. In het daaropvolgend jaar werd aan het Plantsoen, dat aangelegd was op de plek van de afgebroken stadsmuur, een eenvoudig gebouw neergezet. Het kon ook dienen voor bijeenkomsten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en andere culturele evenementen. Op het terras werd militaire muziek ten gehore gebracht. Waarschijnlijk werd in 1877 daarvoor een aparte muziektent gebouwd. De leden konden luisteren op het terras van de sociëteit en de stedelijke bevolking aan de andere kant van het Plantsoen. Deze concerten waren zeer populair en zouden tot de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol in het muzikale leven van Amersfoort blijven spelen.
Zoals gezegd werd begin jaren negentig van de negentiende eeuw Amicitia fors uitgebreid en kreeg de sociëteit ook een grote schouwburgzaal die tot eind jaren dertig van de vorige eeuw het Amersfoortse culturele centrum bij uitstek zou worden. In 1901 werd ook een aparte kegelbaan gebouwd. De militairen namen uitgebreid deel aan de geboden activiteiten, voorstellingen, bals en dergelijke maar speelden ook zelf een actieve rol bij de ontwikkeling van culturele evenementen en het verenigingsleven.
In de periode 1892-1911 was O.G.H. Heldring, majoor van het 5e Regiment Infanterie, eerst secretaris en daarna voorzitter van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Deze vereniging was ook verantwoordelijk voor het historisch museum met dezelfde naam. Veel militairen waren er lid van. De directe superieur van Heldring, kolonel W.L. de Petit, was voorzitter van de Amersfoortse afdeling van de Alliance Française, die door hem in 1896 was opgericht. Het bestuur telde tien leden van wie vijf militair waren. De Petit zat ook in het bestuur van Concordia.
Het bestuur van Amicitia werd geleid door E.L.H. van Lanschot Hubrecht, gepensioneerd luitenant-kolonel van de cavalerie. Van de vijf overige bestuursleden waren er drie militair. Van Lanschot Hubrecht zat ook in de commissie van toezicht van de Muziekschool en was regent van bejaardenhuis het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis en van het Hofje de Poth dat huisvesting bood aan minvermogende ouderen. De regenten van dit hofje regelden ook geregeld brooduitdelingen voor armen in de stad.

Kwalitatief goed vermaak

In 1892 richtten militairen de vereniging Oefening en Genoegen door Afwisseling (OGA) op. Het bestuur daarvan bestond geheel uit militairen. De leden, militairen en vertegenwoordigers van de "gezeten burgerij" vormden onder meer een symfonieorkest. In het jaar daarop werd eveneens door militairen de Garantenvereniging opgericht. Deze had tot doel: 'bevordering van publieke vermakelijkheden, door het sluiten van overeenkomsten met tooneeldirecteuren, impresario's enz.' Ze ergerden zich aan de kwaliteit van het toneel dat in Amersfoort op de planken werd gebracht. Lees: op de planken van de eigen schouwburgzaal van Amicitia. Deze vereniging organiseerde in 1894 de eerste operavoorstelling in de stad, de Cavalleria Rusticana van Pietro Mascagni (1863-1945). In hetzelfde jaar liet zij de bevolking kennismaken met de fonograaf van Edison. Van Lanschot Hubrecht was ook van deze vereniging de president. Veel (oud-)militairen in Amersfoort speelden ook een belangrijke rol bij sporten als gymnastiek,

Leden van sociëteit Concordia, circa 1920.
Archief Eemland, Amersfoort.

Muziekkorps van het 5e Regiment Infanterie, circa 1900.
Archief Eemland, Amersfoort.

schermen, schieten en voetballen, zoals blijkt uit een zeer recente publicatie.[4]
Opmerkelijk was een discussie die op 11 april 1899 plaatsvond tijdens een buitengewone ledenvergadering van Amicitia. Het bestuur van de sociëteit had aanvankelijk toestemming gegeven voor een bijeenkomst in de schouwburgzaal van de afdeling Utrecht van de SDAP waarop de socialistische voorman P.J. Troelstra zou spreken. Na protest van 33 militaire leden was die toestemming weer ingetrokken. Mocht een koninklijk goedgekeurde vereniging geweigerd worden of zou toestemming van een bijeenkomst impliceren dat de doelstellingen van een dergelijke vereniging onderschreven werden? Na een verhitte discussie werd besloten met 64 tegen 27 stemmen dat koninklijk goedgekeurde verenigingen niet geweigerd mochten worden. Dit ondanks de oproep van een militair lid dat de leden alles moesten doen om "de roode vaan" te bestrijden.

Een militair als burgemeester?

In 1912 werd een adres gestuurd aan de koningin door burgers van Amersfoort om Willem Herman Eduard Vrijdag, geboren op 13 januari 1874 te Zwolle, te benoemen tot burgemeester van hun stad.[5] Hij zou de oude en vrij zwakke burgemeester jhr. J.W.A. Barchman Wuytiers, die met pensioen ging, moeten opvolgen.
Vrijdag was 1e luitenant-adjudant bij de 2e afdeling van het 1e Regiment Veldartillerie en op dat moment al tien jaar ingezetene van de stad waar hij tal van "burgerfuncties" vervulde. Hij was lid van de commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs, voorzitter van het Groene

[4] A. Schuurman, *"Glorie wordt duur gekocht". Sport in Amersfoort in de negentiende eeuw* (Amersfoort 2017).

[5] B. Elias, 'Een 'illegale' burgemeester en een burgerinitiatief. Van Randwijck en Vrijdag in de race als eerste burger', *Kroniek. Tijdschrift historisch Amersfoort* 4 (2017) 16-17.

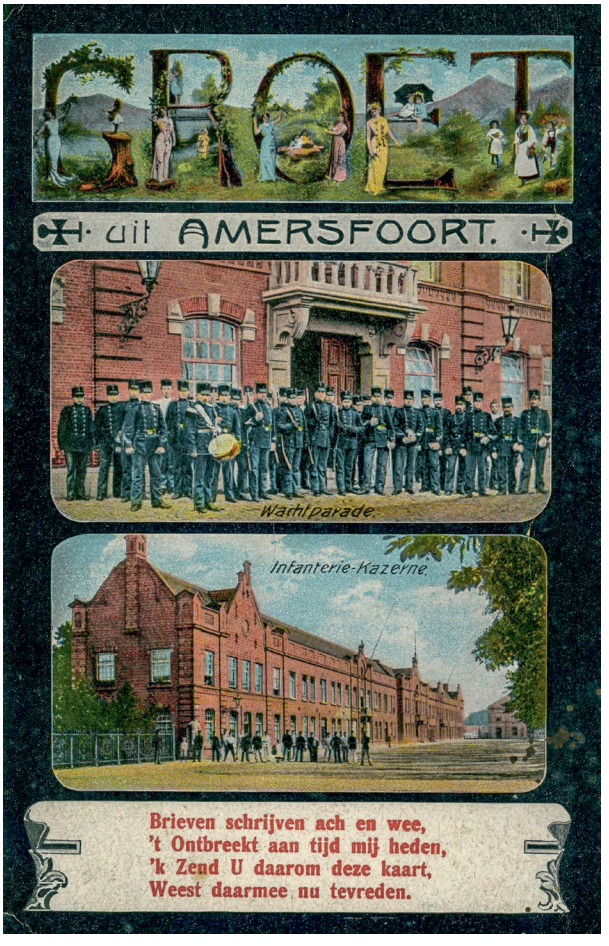

Juliana van Stolbergkazerne voor de infanterie, begin twintigste eeuw.
Archief Eemland, Amersfoort.

Kruis, bestuurslid van het Rode Kruis, vicepresident van de vereniging tot bestrijding van de tuberculose, voorzitter van de openbare leeszaal, voorzitter van de VVV, voorzitter van de Doopsgezinde Kring, voorzitter van het Burgerweeshuis en lid van het kapittel van de Sint-Joriskerk. Een werkelijk indrukwekkend aantal.
Dit opmerkelijk burgerinitiatief, dat als eerste was ondertekend door de drie wethouders en gemeenteraadsleden, had echter geen succes. Mr. J.C. graaf van Randwijck, referendaris bij de gemeentesecretarie in Den Haag, werd de nieuwe burgemeester. Hij zou een succesvol en geliefd hoofd van de gemeente worden. Vrijdag werd in 1913 benoemd tot kapitein en overgeplaatst naar Amsterdam. Maar vier jaar later keerde hij

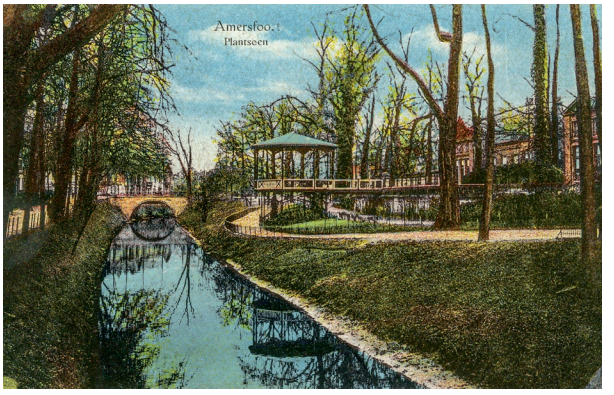

De muziektent bij sociëteit Amicitia, circa 1920.
Archief Eemland, Amersfoort.

terug naar Amersfoort en vestigde zich op het landgoed Randenbroek waar ooit Jacob van Campen gewoond had. Hij eindigde zijn militaire loopbaan als generaal-majoor en overleed in 1952.

Tot slot

Hoe belangrijk de militaire leden voor de sociëteiten waren bleek duidelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog. Voor 1914 waren er bij Amicitia 112 burger- en 120 militaire leden. De laatsten verlieten door de mobilisatie merendeels de stad en betaalden daarna ook geen contributie meer. Dit had ernstige financiële gevolgen. In de plaats van de Nederlandse kwamen wel Belgische geïnterneerde officieren, maar die hoefden geen contributie te betalen. Aanvankelijk werd namelijk gedacht dat de oorlog slechts kort zou duren!
De officieren hebben waarschijnlijk nog een andere belangrijke rol gespeeld in de Amersfoortse samenleving. Zij vonden dat godsdienst een privézaak was. Ze zagen de opkomende verzuiling dan ook als een bedreiging van de nationale eenheid.[6] Daarom was er in de verenigingen waar de militairen een grote inbreng hadden geen sprake van verzuiling. De bovenlaag van de Amersfoortse samenleving zal daar geen moeite mee gehad hebben, want deze was opmerkelijk open en tolerant.

Bovenstaande heeft, zij het in zeer bescheiden vorm, aangegeven hoe belangrijk de rol van officieren voor de burgerlijke samenleving in een garnizoensstad kon zijn. Het is ook zeker een aansporing voor nader onderzoek.

[6] C. Prince, 'Trouw aan de officierseed, toewijd aan Rome. De ARKO: een rooms-katholieke officiersvereniging', *Mars et Historia* 2 (2010) 9-17, alhier 9-11.

'Hospíííííík!!!'

De Geneeskundige Dienst op de Grebbeberg

Tom Dekker BA

> *'De militairen en andere officieel aan de legers verbonden personen, die gewond of ziek zijn, moeten zonder onderscheid van volksaard gespaard en verzorgd worden door den oorlogvoerende, die hen in zijn macht heeft.'*[1]

Dit is in een notendop de taak van *Den Geneeskundigen Dienst* binnen het Nederlandse leger bij aanvang van de Tweede Wereldoorlog. Een taak die de Dienst vanaf het begin van de mobilisatie tot en met zijn tijdelijke opheffing tijdens de Duitse overheersing vervulde. Ondanks de belangrijke rol van de geneeskunde in oorlogstijd, is er naar dit aspect van de militaire geschiedenis, zeker in Nederland, nog verhoudingsgewijs weinig onderzoek gedaan. Dit is ook het geval met het optreden van de Geneeskundige Dienst tijdens de meidagen van 1940 (10-15 mei) in Nederland, het uitgangspunt van dit artikel. De Duitse Geneeskundige Dienst zal buiten beschouwing worden gelaten omwille van ruimtegebrek. Het is niet verwonderlijk dat er tot nu toe weinig onderzoek naar de Geneeskundige Dienst in 1940 is gedaan. Een gebrek aan bronnen is hierbij een van de grootste problemen. Er bestaan verscheidene verslagen en algemene rapporten van deze periode, maar bijna niets komt daadwerkelijk uit de meidagen zelf. Dit is het resultaat van de oproep van de legerleiding aan alle legeronderdelen, ten tijde van de capitulatie, om alle archieven te vernietigen.[2] De verslagen en rapporten die er nog wel zijn, zijn vaak net na de meidagen gemaakt in opdracht van dezelfde legerleiding om een beter zicht te krijgen op het verloop van de strijd. Daarbij komt ook nog dat het medisch personeel zelf vaak niet de mogelijkheid of de wil had verslag te doen van zijn handelingen. Wel is er flink wat materiaal over de voorbereiding en de mobilisatieperiode voorhanden dat gebruikt zal worden om uit te leggen hoe de organisatie van de Geneeskundige Dienst in elkaar stak.

Om een helder beeld te krijgen van het functioneren van de Dienst, ligt het voor de hand om de slag om de Grebbeberg eruit te lichten. Hier zijn tijdens de meidagen per vierkante meter de meeste Nederlandse militairen gesneuveld en gewond geraakt. Daaruit volgt logischerwijs dat de militair-geneeskundige taak in grotere en geconcentreerdere vorm uitgevoerd werd dan elders in het land. Door de rol van de Geneeskundige Dienst tijdens de strijd op de Grebbeberg te analyseren, zal het verschil tussen theorie en praktijk kenbaar worden. Een chronologisch verslag van hoe de Dienst die dagen precies functioneerde is helaas niet mogelijk. In veel persoonlijke verslagen en latere rapporten vloeien de hectische dagen vaak samen. Een algemene indruk is echter wel te geven.

De strijd op de Grebbeberg

Nadat het Duitse leger Nederland op 10 mei was binnengevallen, werd de Grebbelinie in de vroege ochtend van de volgende dag met het oorlogsgeweld geconfronteerd. Deze linie liep vanaf de Neder-Rijn nabij de Grebbeberg te Rhenen noordwaarts naar het IJsselmeer.[3] De troepen die in deze als hoofdweerstandslijn aangemerkte linie waren gelegerd, hadden als taak om een vijandelijke opmars vanuit het oosten zo lang mogelijk tegen te houden.[4]
De hoofdweerstandsstrook die langs de Grebbeberg liep, bestond uit drie delen: de voorpostenstrook, de frontlijn en de stoplijn. Er waren plannen om nog een vierde linie achter de stoplinie aan te leggen, maar die zijn nooit verwezenlijkt.[5] De voorpostenstrook lag tussen de Grebbeberg en de westkant van Wageningen en bestond uit kleine afzonderlijke stellingen die als taak hadden de snelheid uit een vijandelijke aanval te halen. De verhoudingsgewijs sterke frontlijn lag langs de rand

[1] Handboek voor den soldaat (KMA Breda). Koninklijke Militaire Academie (Breda 1937) 78.
[2] V. Nierstrasz, *Inleiding en algemeen overzicht van de gevechtsdagen van 10-19 mei 1940* III-1 (Den Haag 1957) 112.
[3] H. Amersfoort en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005) 84-86.
[4] Amersfoort, *Mei 1940*, 96.
[5] www.grebbeberg.nl/index.php?page=de-aanleg-van-de-grebbelinie, 9 januari 2017.

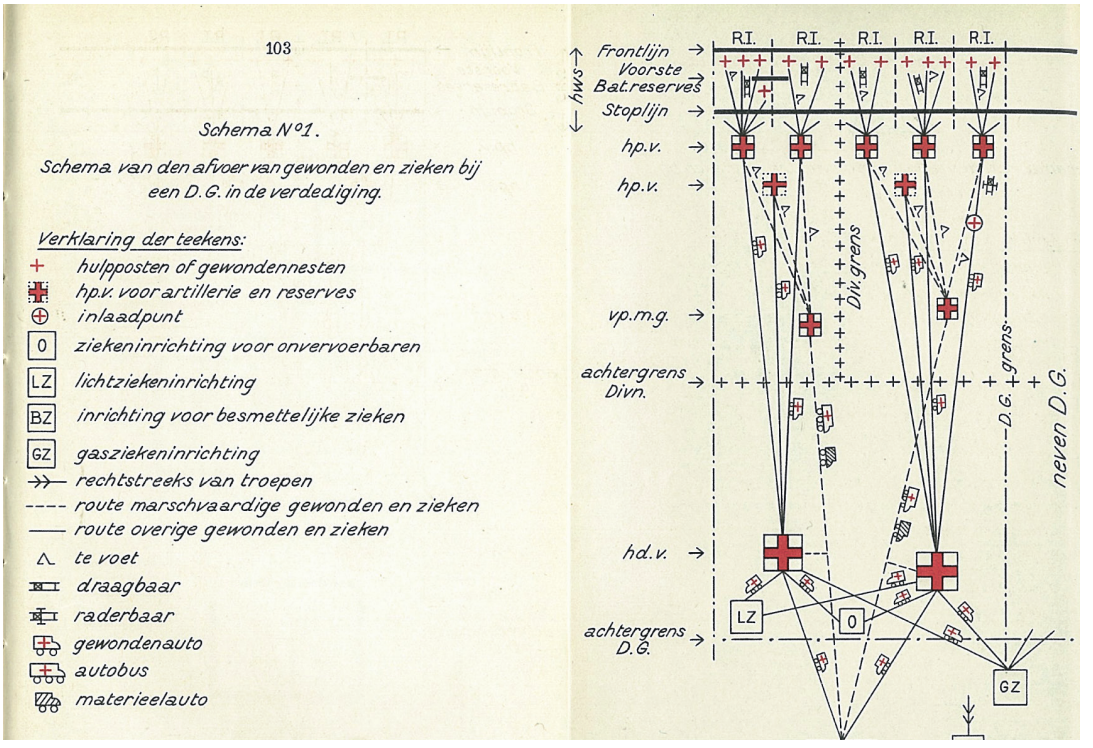

Figuur 1. Voorschrift No. 474. Voorschrift betreffende den Geneeskundigen Dienst bij de Koninklijke Landmacht op voet van oorlog Deel I, voorschrift 103 (1938).
Bibliotheek Nederlandse Defensie Academie (NLDA).

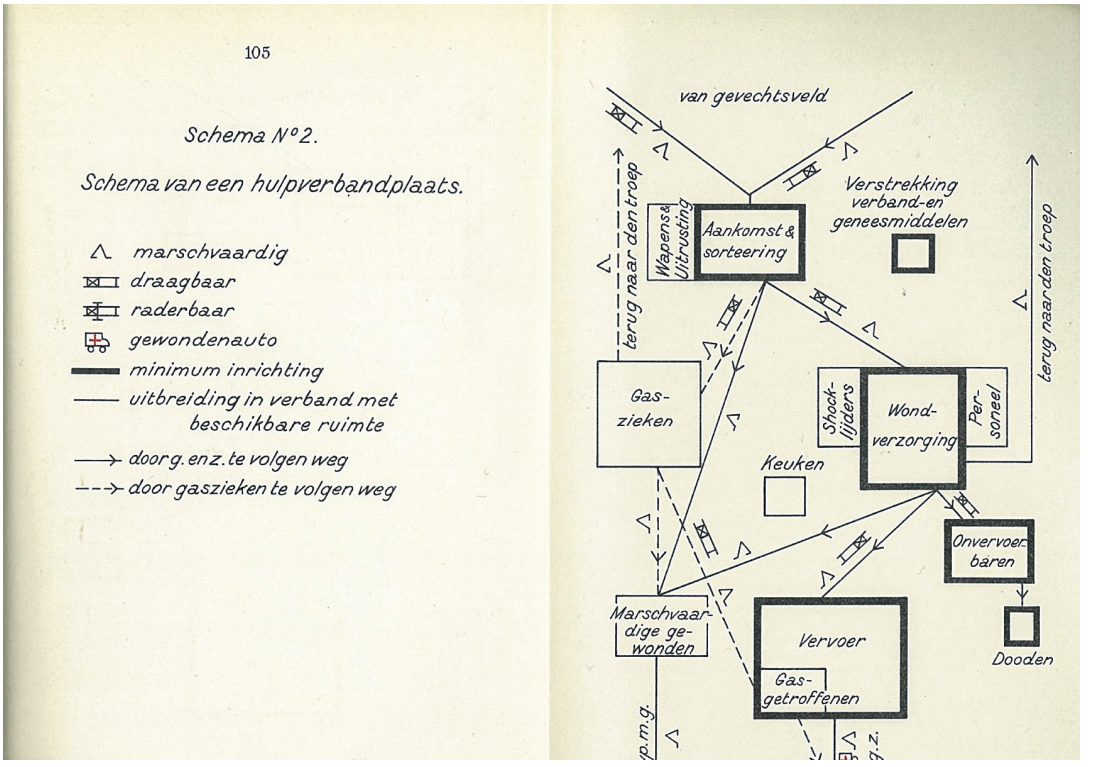

Figuur 2. Voorschrift No. 474. Voorschrift betreffende den Geneeskundigen Dienst bij de Koninklijke Landmacht op voet van oorlog Deel I, voorschrift 105 (1938).
Bibliotheek NLDA.

van de berg en bevatte kazematten uitgerust met onder meer machinegeweren. Daar achter lag de stoplijn, die als taak had de vijand uit te schakelen wanneer deze door de frontlijn zou breken. Dit was tevens de laatste linie voor de Vesting Holland en moest tot het bittere eind verdedigd worden.[6]

De verdediging van de Grebbeberg was de taak van de IVe Divisie van het IIe Legerkorps. De divisie bestond op 10 mei uit het 8e en het 19e Regiment Infanterie die voorop moesten gaan in de strijd. Zij werden onder meer ondersteund door enkele eenheden artillerie en luchtafweergeschut.[7] Deze IVe Divisie was echter niet op volle sterkte toen de oorlog uitbrak. Zij miste onder andere het 11e Regiment Infanterie en was hierdoor in beginsel al kleiner dan een Duitse divisie.[8]

Nadat het Duitse leger Nederland op 10 mei was binnengevallen, duurde het, als gezegd, niet lang totdat de Grebbelinie was bereikt. Rond 02.00 uur op 11 mei begon het offensief tegen de linie dat werd ingeluid met een artilleriebeschieting op de voorpostenstrook.[9] Nadat de zon was opgekomen was het de taak van de Duitse infanterie om deze strook op te rollen, een klus die rond 18.00 uur werd afgerond.[10] De nacht van 11 op 12 mei werd gevuld door artilleriebeschietingen op de Nederlandse frontlijn, waarna om 12.40 uur een nieuwe Duitse infanterieaanval volgde.[11] Het bleek niet haalbaar de Grebbeberg in een dag in te nemen.[12] Tegen de avond waren de Duitsers tot de stoplijn gekomen, maar pas op 13 mei zouden zij deze overwinnen. Op zich nog tamelijk vlot en veel sneller dan de Nederlandse legerleiding had verwacht. Hier werd nog wel een laatste Nederlandse tegenstoot uitgevoerd door de zogenaamde Brigade B. Deze was vanuit het land van Maas en Waal naar Rhenen komen marcheren, maar door onder andere een gebrek aan slaap en een slechte voorbereiding haalde haar actie niets uit. De Grebbeberg zou uiteindelijk in de middag van 13 mei volledig in de handen van de Duitsers vallen.[13]

De Geneeskundige Dienst voor mei 1940

Sinds de oprichting van de Geneeskundige Dienst in 1814, is haar taak maar weinig veranderd.[14] Deze bestond uit verschillende onderdelen en heeft zowel betrekking op de periodes van vrede en oorlog. In vredestijd of tijdens een mobilisatieperiode was het aan de Geneeskundige Dienst om soldaten te keuren en medisch te behandelen wanneer zij ziek waren of tijdens een oefening gewond waren geraakt.[15] De te vervullen rol op het slagveld was echter de voornaamste reden voor haar oprichting. Het *Voorschrift betreffende den Geneeskundigen Dienst op voet van oorlog* uit 1938 definieerde deze als volgt:

'De militaire G.D. heeft tot taak de volledige verzorging van gewonde en zieke militairen, is voorts belast met den gezondheids- en ontsmettingsdienst bij het strijdende leger [...]. Onder volledige verzorging is onder meer begrepen de zorg voor den geregelden afvoer der gewonde en zieke militairen met de [...] ter beschikking gestelde vervoermiddelen, [...] alsmede de zorg voor het ten behoeve van de verpleging, de ontsmetting en het vervoer noodige geneeskundige materieel.'[16]

Hierbij lag de nadruk voornamelijk op de afvoer van gewonde militairen van de frontlinies naar het achterliggende gebied waar centrale hospitalen hen konden behandelen.[17] Om dit op een adequate en snelle manier te doen, was het belangrijk dat de Dienst niet alleen in staat was om deze militairen te vervoeren, maar ook om ze zo te verzorgen dat ze dit transport konden overleven.[18] Medische kennis en geschoold personeel aan het front zelf waren daarvoor belangrijke voorwaarden.

De meest ingrijpende operaties werden in de hospitalen of grote verbandplaatsen in het achterland gedaan, maar amputaties, bloedstelping, stabiliseren van breuken en inspuitingen maakten deel uit van de taak van

[6] www.grebbeberg.nl/index.php?page=de-aanleg-van-de-grebbelinie, 9 januari 2017.

[7] V. Nierstrasz, *De operatiën van het Veldleger en het Oostfront van de Vesting Holland mei 1940* III-3 (Den Haag 1955) 150.

[8] E.H. Brongers, *Grebbelinie 1940* (Baarn 1971) 22.

[9] Brongers, *Grebbelinie 1940*, 89.

[10] Amersfoort, *Mei 1940*, 266-275.

[11] Amersfoort, *Mei 1940*, 281.

[12] Brongers, *Grebbelinie 1940*, 27-28.

[13] Amersfoort, *Mei 1940*, 291-299.

[14] www.regimentgeneeskundigetroepen.nl/geschiedenis.html, 11 januari 2017.

[15] *No. 474. Voorschrift betreffende den Geneeskundigen Dienst bij de Koninklijke Landmacht op voet van oorlog Deel I*, Koninklijke Militaire Academie (Breda 1938) 39-40.

[16] *No. 474*, 1.

[17] Nationaal Archief, Den Haag, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914-1940, nummer toegang 2.13.70, inv.nr. 1857, *DE MILITAIRE GENEESKUNDIGE DIENST*, 1.

[18] *No. 474*, 2.

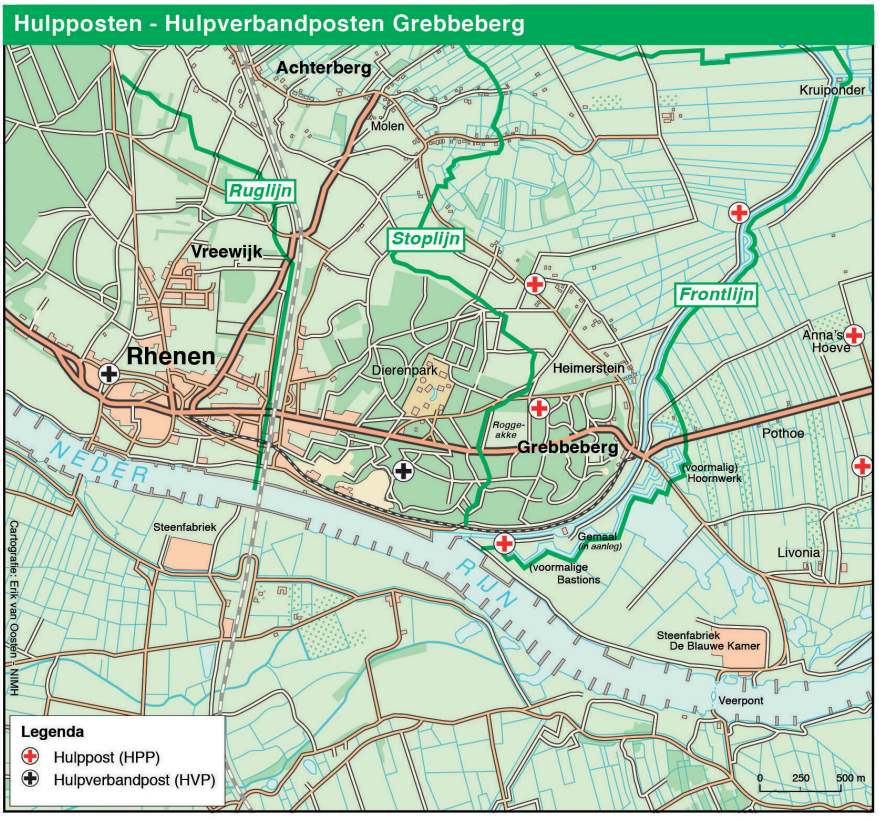

Kaart 1. Inzet van Geneeskundige Troepen tijdens een oefening te velde. Gewonden worden door ziekendragers naar een verbandplaats gedragen (circa 1940).
NIMH.

de dokters en ziekenverzorgers in de frontlinie.[19] Wanneer de eerste hulp gegeven was, kon de gewonde of naar het front teruggestuurd worden of via de standaard afvoerketen voor verdere verzorging worden doorgestuurd. Die keten bestond uit de volgende schakels: hulppost of gewondennest - hulpverbandplaats - hoofdverbandplaats - afvoerstation - centraal hospitaal.[20] Voor een overzicht zie figuur I.

De drie belangrijkste geneeskundige functies binnen een divisie en lagere eenheden waren die van officier van gezondheid, ziekenverzorger en ziekendrager. De arts-officieren of officieren van gezondheid hadden de leiding op de meeste niveaus binnen de Geneeskundige Dienst.[21] De ziekenverzorgers hadden als taak om de artsen binnen hun eenheid te helpen en eerste hulp te bieden. Zij waren gestationeerd in de hulpposten, hulpverbandplaatsen en hoofdverbandplaatsen. De ziekendragers moesten ervoor zorgen dat gewonden zo snel mogelijk uit de vuurlinie werden gehaald om hen daarna naar een plaats voor verdere verzorging te brengen. Zij waren gestationeerd in de hulpposten en hulpverbandplaatsen.[22]

Het verschil tussen de hulpposten en hulpverbandplaatsen was niet groot en werd vooral bepaald door hun ligging in de linies. Er was de facto één hulppost per bataljonsvak gelegerd tussen de frontlijn en stoplijn. De posten boden de gewonden die niet onmiddellijk afgevoerd konden worden, enige beschutting. Normaal gesproken was er ook één hulpverbandplaats per regiment infanterie, maar dit aantal kon vermeerderd worden als er een groter front werd bestreken. Deze verbandplaatsen, die alle gewonden uit de hulpposten en het gevechtsveld verzamelden, lagen vrij dicht achter de stoplinie. De gewonden werden hier gesorteerd en doorgestuurd naar de hoofdverbandplaats. Deze was ver achter de hulpverbandplaats en buiten het slagveld

[19] *No. 472. Handleiding voor den Militairen Ziekenverzorger en Ziekendrager*, Koninklijke Militaire Academie (Breda 1939) 52 en www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-korporaal-ziekenverzorger-l-veenstra, 11 januari 2017.

[20] M.L. van Ham, *De verzorging van de Koninklijke Landmacht in 1939 en 1940* I (Den Haag 1960), 152.

[21] Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Het Nederlandse leger, Organisatie en mobilisatie 1922-1940, Toegangsnummer 418, inv. nr. 248, *Algemeene Oorlogstoestand*, 3.

[22] *No. 472*, 51-58

gestationeerd. Daar was er ruimte en tijd voor verdere medische hulp en sortering.[23]
Binnen het veldleger nam het geneeskundig personeel een speciale positie in. Ten eerste had de Dienst een bijzondere rechtspositie door het in 1929 gesloten Verdrag van Genève. Hierin stond onder andere dat geneeskundig materieel en personeel door de oorlogvoerenden ontzien en beschermd moesten worden. Het aanvallen van Geneeskundige Troepen ging hierdoor tegen het oorlogsrecht in.[24] Ten tweede was het personeel dat als ziekendrager of ziekenverzorger ingedeeld vaak vanuit eigen overtuiging bij de Dienst gekomen. Uit een verslag van de Inspecteur Geneeskundige Dienst Landmacht blijkt dat velen zich om uiteenlopende redenen niet wilden laten indelen bij de strijdende groepen, waardoor ze bij de Dienst kwamen.[25] Gewetensbezwaren op basis van geloof of strikt pacifistische overtuigingen zijn voorbeelden van deze redenen. De discipline lag naar de mening van een oud-hospitaalsoldaat vergeleken met de strijdende troepen beduidend lager.[26] Door gewetensbezwaren en door het feit dat de Geneeskundige Troepen weinig te doen hadden tijdens de mobilisatie, kregen vele militairen de indruk dat de Dienst maar een lichte taak had.[27] Verder besteedden commandanten ook weinig tijd aan het Geneeskundig Personeel.[28] Dit zou de discipline niet ten goede komen. Ten slotte was de samenstelling van de Dienst ook niet vergelijkbaar met andere onderdelen van het veldleger. Waar andere militairen werden ingedeeld in vaste compagnieën en bataljons, werden de ziekenverzorgers en ziekendragers verdeeld en in groepen toegevoegd aan deze formaties. Bepaalde afdelingen zoals de hulpposten en hun personeel werden ingedeeld bij een bataljon infanterie of afdeling artillerie. De geneeskundige organisatie verschilde dus wezenlijk van die van andere delen van het leger.[29]

Medische hulp op de Grebbeberg

Het reilen en zeilen van de Geneeskundige Dienst was tijdens de meidagen in handen van de zogenaamde Sectie IIIa.[30] De staf van elk legerkorps beschikte over een dergelijke afdeling, zo ook het IIe legerkorps dat verantwoordelijk was voor de Grebbeberg. Deze stond onder leiding van Officier van Gezondheid 2e klasse K. Kroeze.[31] De Sectie verdeelde het beschikbare geneeskundig materiaal en personeel en deelde bevelen uit. Het precieze aantal geneeskundigen dat ingedeeld was bij de IVe divisie is niet met zekerheid te zeggen. Hun rol tijdens de oorlog was wel duidelijk: eerste hulp bieden en gewonden afvoeren naar achteren. De theorie was dat er via de bekende weg van voorlinie naar ziekenhuis werd gewerkt. De militaire ziekenhuizen waar het leger bij aanvang van de oorlog gebruik van kon maken, waren gelegen in Utrecht, Den Haag, Amersfoort, Arnhem en Breda.[32] Verder was ook gebruikmaken van burgerziekenhuizen mogelijk.[33] Men werd hiernaartoe vervoerd met auto's, schepen en treinen.[34] In Utrecht lag de verzamelplaats voor gewonden dan ook direct aan het station Maliebaan. De hoofdverbandplaats van de IVe Divisie werd ingericht in het seminarie van Driebergen. Het vervoer hiernaartoe en het verdere transport naar Utrecht en andere ziekenhuizen werd mede door Rode Kruispersoneel uitgevoerd.[35] Verder richting het slagveld was een verzamelplaats voor marsvaardige gewonden bij het kasteel Amerongen en aan het front waren hulpverbandplaatsen en hulpposten ingericht.[36]

[23] *No. 474*, 55-63.

[24] Artikel 6 en 9 van het Verdrag van Genève voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken, zich bevindende bij de legers te velde van 27 juli 1929, *Staatsblad* 1932, no. 514.

[25] NIMH, Den Haag, Gevechtsverslagen en -rapporten mei 1940, Toegang 409, inv.nr. 537031, 10.

[26] www.grebbeberg.nl/index.php?page=persoonlijk-verslag-van-de-belevenissen-van-soldaat-frans-de-groot-uit-tilburg, 11 januari 2017.

[27] H. Hermans, *Priesters in het Veldgrijs* (Bussum 1945) 145.

[28] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 537031, 14.

[29] www.grebbeberg.nl/index.php?page=persoonlijk-verslag-van-de-belevenissen-van-soldaat-frans-de-groot-uit-tilburg, 11 januari 2017 en Van Ham, *De verzorging van de Koninklijke Landmacht*, 148.

[30] *No. 474*, 22-23.

[31] Nierstrasz, *De operatiën van het Veldleger*, 768.

[32] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 537031, 6.

[33] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 537031, 25.

[34] NL-HaNA, Generale Staf Landmacht, 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 1857, *DE MILITAIRE GENEESKUNDIGE DIENST*, 1.

[35] Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur, nummer toegang 2.19.224, inv.nr. 249, *Uitvoering en verrichtingen gedurende de oorlogsdagen 29 mei 1940*, 1-2.

[36] Nationaal Archief, Den Haag, Hoofdkwartier Veldleger, nummer toegang 2.13.16, inv.nr. 971, *BEVEL VOOR DEN GENEESKUNDIGEN DIENST 28 maart 1940*, 1.

Tijdens de mobilisatieperiode werden er in de directe omgeving van de Grebbeberg twee hulpverbandplaatsen aangelegd, een voor het 8e Regiment Infanterie en een voor zowel het 8e Regiment Artillerie als het IIe Bataljon 19e Regiment Infanterie. De zes hulpposten stonden klaar om gewonden van het Ie, IIe en IIIe Bataljon 8e Regiment Infanterie op te vangen.[37] Voor een gedetailleerd overzicht zie kaart op pagina 34.
Er bestonden voorschriften voor de inrichtingen van deze opvangplaatsen. Een hulppost functioneerde vooral als doorgeefluik en had hierom de minste voorzieningen. Zolang er beschutting kon worden geboden en er de mogelijkheid was om eerste hulp te bieden, voldeed een hulppost aan de richtlijnen.[38] Een hulpverbandplaats werd onderverdeeld in minimaal vijf beschutte afdelingen: een afdeling voor de aankomst en sortering, een voor wondverzorging, een voor vervoer, een voor stervenden en een voor overledenen. Wanneer er tijd en ruimte beschikbaar was, zouden er afdelingen voor shocklijders, marsvaardigen, het geneeskundig materiaal, wapentuig, rustend personeel en voedsel en dranken gemaakt worden. Deze aparte ruimtes werden met elkaar verbonden via loopgraven om zo constant beschutting te kunnen bieden tijdens een beschieting.[39] Voor een schematisch overzicht zie Figuur II. Verder moest er overeenkomstig het Verdrag van Genève een Rode Kruisvlag bij de stelling opgezet worden om aan te geven dat de post een geneeskundige functie had.[40]
Ondanks deze richtlijnen zagen niet alle hulpverbandplaatsen er hetzelfde uit. In Veenendaal werden er geen kosten gespaard. Daar werd een geweldige hulpverbandplaats ingericht met dikke houten balken, grote ruimtes en flinke beschuttingen. De ruimtes werden elk een meter ingegraven en met een meter zand bedekt Deze waren onderling verbonden door loopgraven. De kosten van de verbandplaats bedroegen ongeveer 150.000 gulden.[41] Maar zo luxueus als Veenendaal was, zo bescheiden was de Grebbeberg. Hoewel Kroeze deze beschreef als 'uitstekend ingericht en volkomen voor

Groep militairen van de 1e Compagnie van het IIIe Bataljon van het 8e Regiment Infanterie, van wie een aantal op de Grebbeberg is gesneuveld in de meidagen van 1940.
NIMH.

hun taak berekend', bleek het in werkelijkheid anders.[42] De ruimtes van zowel de hulpverbandplaatsen als de hulpposten bleken vaak te klein. De hulpverbandplaats van het 19e Regiment Infanterie raakte al snel overvol.[43] Daarbij kwam nog dat het dak zeer laag was, waardoor er steeds in gebukte houding gewerkt moest worden.[44] Verder was de verlichting onvoldoende aangezien het licht van enkele schamele petroleumlampjes moest komen.[45] Operaties moesten worden uitgevoerd op een gewone huistafel, waardoor er maar een patiënt tegelijkertijd geholpen kon worden.[46] Een ander groot probleem was de verbindingen tussen de ruimtes, of eerder het gebrek daaraan. Hierbij moesten de patiënten en dokters zich zonder beschutting buiten over het slagveld verplaatsen.[47] Ook de aanvoer van gewonden was zeer gevaarlijk, wat vooral bij de hulpverbandplaats gelegen aan de Grift duidelijk werd. Brancards konden er bijna niet inkomen en om gewonden af te voeren moest men door een weiland gaan aangezien de weg naar de verbandplaats onbegaanbaar was.[48] Verder

[37] NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 859, *Schema Veldleger en Geneeskundige Formatie II Legerkorps.*
[38] *No. 474*, 55.
[39] NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 835, *Werking van den Geneeskundigen Dienst*, 2.
[40] Artikel 22 van het Verdrag van Genève , 27 juli 1929.
[41] M. Brink en C. Cramer, *'Ergens in Nederland' Herdenking Mobilisatie 1939-1989* (Veenendaal 1989) 91-92.
[42] NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 865, *Rapport betreffende M.G.D. 16 Augustus 1941*, 3.
[43] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 514039, 1.
[44] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-reserve-officier-van-gezondheid-dr-c-a-van-hees, 17 januari 2017.
[45] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 506009, *Dagboek Div. arts.*
[46] Hermans, *Priesters in het Veldgrijs*, 144.
[47] Hermans, *Priesters in het Veldgrijs*, 144.
[48] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-reserve-hulpaalmoezenier-a-j-a-duijnstee, 17 januari 2017 en www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-korporaal-ziekenverpleger-t-hansen, 17 januari 2017.

was de hulppost aan de Grift maar half zo groot als eigenlijk verplicht was.[49]
Buiten deze tekortkomingen voldeed de hulpverbandplaats van het 8e Regiment Infanterie ook niet aan een andere internationale richtlijn. De verbandplaats maakte geen gebruik van een Rode Kruisvlag om aan te geven dat dat deel van de stelling gebruikt werd voor medische doeleinden. Als verdediging hiervoor werd gesteld dat 'met het oog op oriëntatie van Duitsche vliegtuigen' dit onverantwoord was.[50] Echter, dit was een directe schending van Artikel 22 van het Verdrag van Genève.[51] Of de commandant die de opdracht hiertoe heeft gegeven later vervolgd is, is niet duidelijk. Dit is niet verwonderlijk, aangezien vele schendingen onopgemerkt en ongestraft zijn gebleven.[52]
Toen het Duitse leger op 11 mei de Nederlandse voorposten aanviel, kregen de drie meest vooruitgeschoven hulpposten als eerste te maken met gewonden. Tevens waren dit de eerste posten die overlopen werden. Doordat de vijand Utrecht begon te naderen, werd het militair hospitaal hier uit voorzorg geëvacueerd naar Amsterdam.[53] De hulpverbandplaatsen kregen al verscheidene gewonden binnen, maar dit was maar een klein aantal vergeleken met de dagen die volgden toen de stoplijn direct werd aangevallen.[54] Op 12 en 13 mei werd de situatie steeds hectischer wat zich vertaalde in meer gewonden die binnenkwamen en een steeds chaotischer afvoer. De hulpverbandplaats van het 8e Regiment Infanterie ontving het grootste aantal gewonden, aangezien het zwaartepunt van de Duitse aanval op het vak van dit regiment lag. Ziekendragers kregen de zware taak om telkens weer in groepjes van drie richting het gevecht te trekken om medesoldaten op te halen. Voor sommigen van hen werd deze spanning te veel en zij durfden niet meer uit hun schuilplaatsen te komen.[55] Buiten hun angst was er nog een ander obstakel dat deze dragers moesten overkomen, namelijk de zigzaggende loopgraven. Deze maakten het onmogelijk om gebruik te maken van een brancard. Met behulp van een zeil konden de gewonden toch afgevoerd worden.[56] Ook zijn er verhalen bekend over gewondenvervoer met een fiets of zelfs met paard en wagen.[57]
Eenmaal aangekomen bij een hulpverbandplaats, werden de gewonden nagekeken en wanneer mogelijk behandeld door een arts. Ziekenverzorgers assisteerden hierbij door kleine handelingen bij lichtgewonden uit te voeren en bij grotere operaties te helpen. Open borsten werden bijvoorbeeld gepoederd en dichtgeklapt en bij schouderschoten kreeg men een anti-tetanusspuit en werd de kogel er uitgehaald waarna deze gewonden vlug afgevoerd werden.[58] Kogelverwondingen kwamen relatief vaak voor, meer dan scherfverwondingen. Uit onderzoek van Peter Kruit blijkt dat 50,9% van de gewonden aan de hoofdweerstandlinie op 12 mei geraakt werd door kogels, tegenover 34,5% door scherven van artil-

Inzet van Geneeskundige Troepen tijdens een oefening te velde. Gewonden worden door ziekendragers naar een verbandplaats gedragen (circa 1940).
NIMH.

[49] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 506009, *Dagboek Div. arts.*
[50] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-reserve-officier-van-gezondheid-dr-c-a-van-hees, 17 januari 2017.
[51] Artikel 22 van het Verdrag van Genève , 27 juli 1929.
[52] Zie: H. Amersfoort, *'Ik had mijn Roode-Kruis band afgedaan': oorlogsrecht en gedragingen van Nederlandse en Duitse militairen in gevecht, mei 1940* (Den Haag 2005).
[53] Van Ham, *De verzorging van de Koninklijke Landmacht*, 237.
[54] NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 865, *VERSLAG VAN DE GEBEURTENISSEN OP SECTIE IIIA IIE LEGERKORPS*, 1.
[55] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-dienstplichtig-hospitaalsoldaat-c-vervoort, 17 januari 2017.
[56] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-dienstplichtig-hospitaalsoldaat-h-h-van-zee, 17 januari 2017.
[57] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-dienstplichtig-soldaat-ziekendrager-g-w-eulen, 17 januari 2017, www.grebbeberg.nl/index.php?page=belevenissen-van-een-gewonde-oud-strijder-van-2-ii-8-r-i-2, 17 januari 2017 en www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-korporaal-ziekenverpleger-t-hansen, 17 januari 2017.
[58] www.grebbeberg.nl/index.php?page=persoonlijk-verslag-van-de-belevenissen-van-soldaat-frans-de-groot-uit-tilburg, 11 januari 2017 en www.grebbeberg.nl/index.php?page=een-groot-litteken-vanbuiten-en-veel-herinneringen-vanbinnen, 17 januari 2017.

leriestukken en handgranaten. Andere vormen van verwondingen komen duidelijk in mindere mate voor.[59] Los van lichamelijke verwondingen kwamen directe psychologische trauma's ook voor. Een hulpaalmoezenier schrijft dat er op 12 mei twaalf *shock-lijders* in de hoofdverbandplaats opgenomen waren.[60]
De indruk die verscheidene persoonlijke verslagen maken, is dat het geneeskundig personeel in de hulpverbandplaatsen slechts korte tijd aan individuele gevallen besteedde. Door de grote hoeveelheid gewonden werden stervenden niet geholpen, aangezien dit 'verband [zou] verspillen' volgens de doktoren.[61] Door de gelimiteerde tijd en de schaarste aan materiaal was snelheid geboden. De afvoer naar de hoofdverbandplaats moest zo snel mogelijk geschieden. In de praktijk werd deze stevig gehinderd door gebrekkige communicatie als gevolg van luchtaanvallen en artilleriebeschietingen.[62] Hierdoor zaten er soms enkele uren tussen voordat er een nieuwe colonne gewondenauto's bij de hulpverbandplaatsen verscheen.[63] Het type vervoer verschilde enigszins evenals de bruikbaarheid ervan. Auto's zonder vering waren totaal onbruikbaar voor gewondenvervoer en de zogenaamde gewondenauto's functioneerden pas na vele aanpassingen die tijdens de mobilisatieperiode werden gedaan.[64] De beste vervoermiddelen bleken gesloten vrachtauto's te zijn waar veldbaren in opgehangen konden worden.[65]
Het precieze aantal oorlogsgewonden kan niet met volledige betrouwbaarheid gegeven worden. Enkele schattingen bestaan wel. Uit een onderzoek van de Inspecteur Geneeskundige Dienst bleek dat er ongeveer 2.000 oorlogsgewonden waren gevallen door het hele land.[66] Het aantal gewonden op de Grebbeberg is niet te achterhalen. Kroeze noemt in zijn verslag slecht één getal. Hij stelt dat er op 11 mei 327 gewonden bij de hoofdverbandplaats in Driebergen zijn aangekomen. Dit zullen er in de dagen daarna zeker meer zijn geworden.

Conclusie

Ondanks de schamele discipline en de gebrekkige voorzieningen heeft de Geneeskundige Dienst, om met de woorden van Kroeze te spreken, 'met moed en doodsverachting zijn zware taak verricht'.[67] Een grondige onderbouwing van deze conclusie over het functioneren van de Dienst is, in verband met een gebrek aan bronmateriaal en de beperkte duur van de oorlog, niet te geven. Toch geven de beschikbare bronnen enig inzicht over de theorie en de praktijk van de Geneeskundige Dienst. Hierin komt duidelijk naar voren dat er een groot verschil was tussen enerzijds de verwachtingen tijdens de mobilisatieperiode en anderzijds de uiteindelijke mogelijkheden tijdens de meidagen. Tijdens het interbellum was er een duidelijk idee van Nederlandse kant hoe de gewondenverzorging aan het front eruit moest zien, namelijk de stelselmatige afvoer via de ketting hulppost - hulpverbandplaats - hoofdverbandplaats - afvoerstation - centraal hospitaal. In de praktijk bleek het lastig om dit idee te vertalen, wat de slag om de Grebbeberg in 1940 laat zien. Ten eerste schoot de inrichting van de verschillende hulpverbandplaatsen hier duidelijk te kort. Plafonds waren te laag, er was weinig licht, de medische hulpmiddelen waren maar beperkt aanwezig en het formaat van de verbandplaatsen was veel te klein. Ten tweede was de afvoer naar het achterland stelselmatig verstoord. Dit kwam enerzijds door de Duitse artilleriebeschietingen, maar ook door het gebrek aan een duidelijke organisatie en communicatie aan Nederlandse zijde. Hierdoor kwam het voor dat er verschillende uren achtereen geen gewonden afgevoerd konden worden. Ten slotte schond de hulpverbandplaats van het 8e regiment ook nog het Verdrag van Geneve door geen Rode Kruisvlag te tonen.Dit laat zien dat het verschil tussen theorie en praktijk zeer groot was en dat de praktijk, althans op de Grebbeberg, slechter voor de Nederlanders uitpakte dan gehoopt. Dat neemt niet weg dat, ondanks de hectische sfeer van oorlog, de Geneeskundige Dienst wel zo veel mogelijk heeft getracht om zijn taak uit te voeren. De ziekendragers en doktoren hebben er alles aan gedaan om het systeem alsnog draaiende te houden, ondanks dat dit niet zo soepel verliep zoals in het interbellum werd gehoopt.

[59] P. Kruit, *Een mythe aan scherven. Een onderzoek naar de tactische gevechtsomstandigheden van mei 1940 op het Nederlandse strijdtoneel* (Soesterberg 2008) 136.

[60] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 502006, 1.

[61] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-reserve-hulpaalmoezenier-a-j-a-duijnstee, 17 januari 2017.

[62] Van Ham, *De verzorging van de Koninklijke Landmacht*, 241.

[63] www.grebbeberg.nl/index.php?page=rapport-van-directeur-officier-van-gezondheid-3e-klasse-th-c-m-rappard, 17 januari 2017.

[64] www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-dienstplichtig-soldaat-chauffeur-m-van-de-wetering, 17 januari 2017.

[65] NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 865, *Rapport M.G.D.* , 2.

[66] NIMH, Gevechtsverslagen mei 1940, 409, inv.nr. 537031, 25.

[67] NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 865, *Rapport M.G.D,* 2.

Boekbespreking

De Nederlandse Burgeroorlog (1748-1815)

Dr. Gijs Rommelse

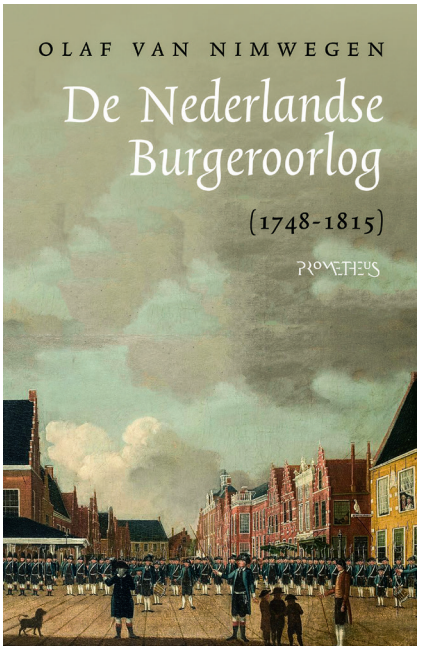

Olaf van Nimwegen,
De Nederlandse Burgeroorlog (1748-1815)
Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 2017
429 pag.
ISBN 978 90 351 4429 3
€ 29,99

Generaties lang hebben historici het conflict tussen de bewapende milities van de Patriotten en het Staatse leger onder leiding van stadhouder Willem v gebagatelliseerd als een soort houtje-touwtje-oorlog, een halfbakken ruzie tussen politiek geëngageerde, ijverig paraderende nepsoldaten aan de ene kant, en een ongemotiveerd, slecht georganiseerd leger onder bevel van de zwakste van alle Oranjes aan de andere. De herkomst van dit clichébeeld was tweeledig. Allereerst stak "de pruikentijd" met zijn economische en politieke stagnatie nogal schraal af bij de "gouden" zeventiende eeuw, toen de Republiek op het toppunt was van haar commerciële macht en in cultureel en wetenschappelijk opzicht internationaal toonaangevend was. Vergeleken met Maurits, Frederik Hendrik en de Koning-Stadhouder was Willem v een tamelijk onbeduidende figuur, zo heette het. Daarnaast waren historici vaak bewust of onbewust geneigd het postnapoleontische Koninkrijk der Nederlanden als het oordeelkundige referentiekader te nemen. Vanuit dit perspectief waren de Patriotten een soort verdwaasde verraders die het land aan de Fransen hadden overgeleverd. Van Nimwegen stelt zich in zijn nieuwste boek tot doel dit ingesleten 'beeld te corrigeren en daardoor een nieuwe impuls te geven aan het debat over het erfstadhouderschap van Willem v, de patriottenbeweging en de rol die het leger heeft gespeeld in de binnenlandse politieke verhoudingen tussen 1748 en 1815.' Dit is nodig, zo benadrukt hij, omdat 'anders de werkelijke aard, betekenis en draagwijdte van de Burgeroorlog [van 1786-1787] voor onze geschiedenis in nevelen gehuld blijven.'

Van Nimwegen is niet de eerste historicus die de bekende botsingen tussen de Patriotse milities en het Staatse leger in Gelderland en Utrecht bestempelt als een "burgeroorlog". Hij is ook zeker niet de eerste die de Patriottenbeweging en het erfstadhouderschap beschrijft, de organisatie van het Staatse leger in de tweede helft van de achttiende eeuw behandelt of de plaats van de Republiek in het Europese krachtenspel analyseert. Hij is wel de eerste die op basis van diepgravend bronnenonderzoek deze onderwerpen met elkaar in verband brengt. Allereerst komt de geopolitieke positie van de Republiek aan bod. Dit overzicht is grondig, met aandacht voor staatsfinanciën, militaire middelen en diplomatie. Wel ontbreekt het hier aan aandacht voor het machtspolitieke systeem van de heersende tetrarchie[1] en het zogenaamde balance-of-powerdenken dat de internationale politiek in die tijd beheerste. Vervolgens verlegt Van Nimwegen het perspectief naar het erfstadhouderschap. De relatie tussen Willem v en zijn mentor, Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-

[1] Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk, Pruisen en Rusland.

Wolfenbüttel-Bevern, en het grote belang van het kapitein-generaalschap bij het optuigen van het zogenoemde stadhouderlijke stelsel worden op gedegen wijze behandeld. Hierbij valt op dat de creatie en de uitbouw van het erfstadhouderschap vanaf 1747 vooral worden behandeld als een zaak van de politieke elite, terwijl het momentum voor deze ingrijpende politieke verandering in belangrijke mate kwam vanuit de ontevreden stedelijke middenklassen. Gezien het onderwerp van dit boek had het toch voor de hand gelegen hier aandacht aan te schenken. Dan had de lezer immers ook beter begrepen wie de latere Patriotten eigenlijk waren.

Van Nimwegen laat de socio-economische achtergrond van de Patriottenbeweging dus goeddeels onbenoemd, maar des te beter is zijn behandeling van hun discours over de identiteit van de Republiek en de hieruit volgende relatie tussen staat en krijgsmacht. Aan de hand van pamfletten, kranten en beleidstukken laat hij precies zien welke visies er binnen deze beweging bestonden over zowel dit fundamentele vraagstuk als de vorming en organisatie van burgermilities. Het hierop volgende vierde hoofdstuk vormt een soort pendant; hier komen de ideeën en het beleid van Brunswijk en Willem v ten aanzien van het leger aan bod. Opvallend is dat Van Nimwegen Willem v een belangrijke rol toedicht bij het aanwenden van zijn militaire functies in de doelbewuste versterking van zijn pseudomonarchale machtspositie. Eerdere auteurs plaatsen de prins nadrukkelijk in een passieve rol, achter Brunswijk en later prinses Wilhelmina van Pruisen, maar dat kwam wellicht doordat zij nauwelijks oog hadden voor de praktische invulling van het opperbevelhebberschap. Vervolgens krijgt de lezer een fijnmazig chronologisch feitenrelaas over de periode 1785-1787 voorgeschoteld. Hieruit wordt duidelijk dat de Patriotten wel degelijk een militaire macht van betekenis vormden en dat de karakterisering "burgeroorlog" zeker niet overdreven is.

De laatste twee hoofdstukken handelen achtereenvolgens over de jaren tot de Bataafse Revolutie en over de Franse Tijd. Centraal hierbij staat opnieuw de vraag wat de politieke identiteit van de Republiek was, welke militaire behoeften zij had en welke implicaties dit moest hebben voor de praktische legerorganisatie. Ten slotte concludeert de auteur dat de rücksichtsloze versterking van het erfstadhouderlijke stelsel door Willem v en Brunswijk, met name door de structurele overschrijding van de bevoegdheden van het kapitein-generaalschap, een bom legde onder het in 1588 gevormde repartitiestelsel. Door militairen te verleiden of te dwingen trouw te zweren aan de persoon van de opperbevelhebber, in plaats van aan de Staten-Generaal of aan de gewestelijke staten, ontstond er een fundamenteel wantrouwen in de maatschappij tegenover de loyaliteit van de beroepsmilitairen en kwam de confederale betalingsstructuur onder druk te staan. De militairen van het Staatse leger waren echter zeker niet en masse op de hand van Willem v. Velen hadden wel degelijk hun bedenkingen bij diens beleid en wilden geen eerder afgelegde eden intrekken. In de Bataafse periode kreeg de eenheidsstaat vorm en werden de confederale grondslagen voor de landsverdediging volledig herzien. Militairen kregen de burgerstatus, lijfstraffen werden afgeschaft en het privé-eigendom van compagnies en regimenten werd afgeschaft. Maar door politieke tegenstellingen kwam de ideale verlichte legerorganisatie niet van de grond. Na 1814 was het eindelijk afgelopen met de ideologische twistappels binnen de krijgsmacht. De Franse Tijd had duidelijk gemaakt hoe precair de politieke onafhankelijkheid van de Nederlandse staat wel niet was en hoe belangrijk eenheid dus was.

Ondanks de hierboven geformuleerde kritiekpunten is er voor de liefhebber van militaire geschiedenis veel moois te halen in dit boek. Het biedt een zeer gedegen inzicht in het discours rondom de relatie tussen samenleving en militair geweld, en in de praktische organisatie en het functioneren van zowel het Staatse leger als de Patriotse milities. Deze onderwerpen zijn kundig ingebed in een analyse van de internationale politieke en militaire verhoudingen. Wat dat betreft doet het boek denken aan het proefschrift van Ben Schoenmaker, dat over de negentiende eeuw handelt.[2] Belangrijk, ten slotte, is dat dit werk inderdaad aantoont hoe belangrijk de militaire dimensie van de strijd tussen de Patriotten en het erfstadhouderschap was in het uiteenvallen van de Nederlandse Republiek en de vorming van de moderne eenheidsstaat.

[2] Ben Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot, 1832-1914* (Amsterdam 2009).

Literatuursignaleringen

Gerard Groeneveld, *Nach Holland – De meidagen van 1940 door Duitse ogen*
Uitgeverij Wbooks, 2018
31 pag.
ISBN 978-94-6258-245-3
€ 29,95

W. Maas en W. de Natris, *Verplicht, vrijwillig & verbonden. KVNRO 1917-2017*
Uitgegeven in beheer van de Koninklijke Vereniging van Nederlandse Reserveofficieren, 2017
256 pag., geïll.
€ 26,- (via de KVNRO)

Anne Doedens, *De watergeuzen. Een vergeten geschiedenis 1568-1575*
Uitgeverij Walburg Pers, verwacht maart 2018
172 pag.
ISBN 978-94-6249-286-8
€ 19,95

Hans Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560. Met een editie van De Monsterlijsten van Friesland 1552 en Ameland 1558*
Uitgeverij Boom, 2017
416 pag.
ISBN 978-90-8704-685-9
€ 35,-

Kees Schulten, *Kunstroof. Nederlands bezit in Franse handen, 1795-1815*
Uitgeverij Walburg Pers, verwacht april 2018
128 pag.
ISBN 978-94-6249-289-9
€ 24,95

J.J.P. de Jong, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Nederlands-Indië*
Uitgeverij Boom, verwacht januari 2018
380 pag.
ISBN 978-90-8953-466-8

Lennert Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd*
Uitgeverij Vantilt, verwacht april 2018
480 pag., geïll.
ISBN 978-94-6004-378-9
€ 29,95

Ulrich Raulff, *De laatste eeuw van het paard. Het verhaal van een afscheid*
Uitgeverij Athenaeum, verwacht april 2018
512 pag.
ISBN 978-90-2530-385-3

